

Personhistorisk TIDSKRIFT

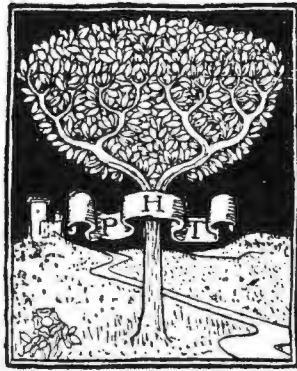

2001:I

Årgång 97

Personhistorisk tidskrift

Redaktör
Olof Hägerstrand

Utgiven av Personhistoriska samfundet

2001:I

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska samfundet genom tidskriftens redaktör,
fil. dr Olof Hägerstrand, Fasanvägen 4, 775 95 Krylbo.

Medlemsavgiften i samfundet är 100:- per år, + porto (20:-), och betalas
via inbetalningskort (postgironummer 25 38-7) vilket kommer medlemmarna
tillhanda genom utsändandet av årets första nummer.

Ansvarig för medlemsregister och distribution är sekreteraren,
arkivarie Lena Ånimmer, Riksarkivet, Box 12541, 102 29 Stockholm.

Äldre nummer av Personhistorisk tidskrift kan beställas från
SVAR, bokförsäljningen, Box 160, 880 40 Ramsele.

Redaktionsutskott: fil. dr Björn Asker, fil. lic. Lars Rumar (samfundets ordförande),
arkivarie Lena Ånimmer samt redaktören.

Referensgrupp: Prof. Tore Frängsmyr (Uppsala universitet), forhänvarende landsarkivar,
mag. art. Grethe Ilsøe (Köpenhamn), fil. dr Åsa Karlsson (Uppsala universitet),
prof. Bo Lindberg (Stockholms universitet), generaldirektören för Finlands riksarkiv,
fil. dr Kari Tarkiainen (Helsingfors), fil. dr Gunnar Åselius (Försvarshögskolan, Stockholm).

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av
Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR)
och Kungl. Patriotiska Sällskapet.

Grafisk form och original: Maria Balke
Tryck: Elanders Gotab

Manus till PHT skall vara skrivna på dator. De skall sändas till redaktören både på diskett och i utskrift (2 ex.) med dubbelt radavstånd och minst 2 cm marginal. Ange ordbehandlingsprogram och filnamn.

Fotnoter placeras efter den tryckta texten i tidskriften. Namn på böcker, tidningar och tidskrifter skall kursiveras i texten varje gång de förekommer. Namn på essäer, tryckta uppsatser, noveller, dikter etc. omgärdas av citattecken. Använd kursiv stil om något skall ges särskild emfas eller relief i texten.

Bifoga gärna lämpliga bilder eller förslag till illustrationer. Därutöver gärna några rader till vår spalt "Bland medarbetarna".

Honorar för medverkan i PHT utbetalas inte. Däremot erhåller författare till artiklar kostnadsfritt tio ex. av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt tre ex.

PHT publicerar i huvudsak material med historisk eller biografisk inriktning. I fråga om texter av renodlat släkthistorisk eller genealogisk karaktär hänvisas till publikationer med särskild täckning av just dessa forskningsområden.

Innehåll

Artiklar

<i>Hans Östman</i>	Några axplock ur Carl Christoffer Gjørwells korrespondens	5
<i>Curt Hauffman</i>	Johan Crom – hattmakarålderman i Stockholm 1751–1754	28
<i>Henrik Höjer</i>	”Den politiska räknekonstens skråmästare” – Per Adolf Granberg	42
<i>Kerste Ellström</i>	En ovanlig akademikerfamilj under tidigt 1900-tal	49
<i>Gulli Ekholm</i>	Johan Ernst Rietz – en lundensisk språkforskare	57

Recensioner

<i>Lars Gahrn</i>	Sparrarna på Gunnebo: En familjekrönika. Av Lasse Larsson.	66
<i>Lars Gahrn</i>	De dorphska breven: En brevroman från tidigt 1800-tal. Av Owe Jacobsson (red).	69
<i>Amanda Hägerstrand</i>	Flickan och löjtnanten: Två resedagböcker från 1800-talets Europa. Av Gunnar Dahl.	71
<i>Jan von Konow</i>	Pappas lydige son: Clas Tamms dagböcker och brev 1827–1865. Av Clas Tamm.	73
<i>Olof Hägerstrand</i>	Tvivlets gåva eller Förflugna tankar om Guds död och en försvunnen far. Av Göran Schildt.	74
<i>Åke Lilliestam</i>	Inte bara en dans på rosor. Av Elsa Marianne von Rosen.	77
<i>Åke Lilliestam</i>	Värner Rydén – en av Brantings män. Av Ulf Larsson.	79
<i>Olof Hägerstrand</i>	Den lyckliga filosofin: Etik och politik hos Hägerström, Tingsten, makarna Myrdal och Hedenius. Av Ola Sigurdson.	81
<i>Lars Gahrn</i>	Göteborgs fotografer: Ateljéer och yrkesmän 1840–1910. Av Lars Olof Löf.	86

<i>Lars Rumar</i>	Reuterswärdska släktboken: Ätten Reuterswärd. Historien. Arvet. Myten. Av Ulla Johansson.	87
<i>Olof Hägerstrand</i>	Färdens frihet – en fältskärs berättelser. Av Tor von Schreeb.	88
<i>Bo Lundström</i>	Smedspojkens dröm: Min morfar, skulptören Alfred Nyström. Av Stig Ramel.	90
<i>Eva Öhrström</i>	Cornelis: Scener ur en äventyrars liv. Av Oscar Hedlund.	91
	Bland medarbetarna	95

Bör det biografiska genrebegreppet i PHT vidgas?

En intressant och principiellt viktig fråga väcktes vid Personhistoriska samfundets årsmöte i Riksarkivet tisdagen den 8 maj 2001. Prof. Jan Lindroth undrade om den biografiska genre, som under årens lopp så starkt präglad den publicistiska profilen i *Personhistorisk tidskrift*, skulle kunna vidgas till att omfatta också grupper av personer. Svenskt samhällsliv är sedan länge präglad av folkrörelser, intresseorganisationer och samfund av olika slag. Människor träffas i tidiga år, samverkar och tager intryck av varandra. Intellectuella impulser och känslomässig påverkan spelar uppenbarligen en viktig roll under en människas formativa perioder i skola, vid universitet och i föreningsliv. Självklart pågår den karaktärsdanande processen även senare i familje- och arbetsliv, men just tidsspännat från puberteten till vuxenålder brukar erfarenhetsmässigt vara av grundläggande betydelse för den vuxna personligheten. Man påverkas, man hamnar i oppositon, man tvingas taga ställning. Lärdomshistorikern Anders Ekström berörde just dessa spörsmål i sin uppsats "Om kretsbiografins möjligheter" i PHT 1999:2. För mig som redaktör förefaller frågan viktig, och jag kan inte finna några principiella invändningar mot ett sådant utvidgande av biografibegreppet. Jag talar här alltså inte om ren organisationshistoria, utan just om individens attityder visavi impulser, utgående från ett omgivande kollektiv, som vederbörande ingår i och har ett personligt förhållningssätt till. Tanken skulle alltså vara att behandla flera personer utan att låta någon av dessa bli centrum – en "stjärna" för att tala med sociologerna – och kartlägga hur individerna påverkat varandra. Den som är intresserad av att medverka i PHT med artiklar av detta slag kan höra av sig till red. för vidare diskussion. Och de medlemmar i Personhistoriska samfundet som finner idéen förfelad uppmanas likaså att höra av sig med synpunkter och argument.

O. H.

Några axplock ur Carl Christoffer Gjörwells korrespondens

HANS ÖSTMAN

Vad som än må inhämtas i moderna litteraturhistoriska verk om motsatsen,¹ är tvivels utan Carl Christoffer Gjörwell (1731–1811) en av de mest mångsidiga och betydande kulturpersonligheter man kan finna i Sverige under den senare halvan av 1700-talet: kunglig bibliotekarie, journalist, redaktör, förläggare samt bokhandlare i en person, vars intresse ingalunda begränsade sig till den älskade historien. Om man till det av honom publicerade materialet på flera hundra verk lägger hans brevväxling med släktingar, vänner och gynnare, den s.k. *Collectio Gjörwelliana*, som bara på Kungliga biblioteket upptar ett 90-tal omfattande volymer, har forskaren till sitt förfogande en outtömlig källa till information om tidens politiska, religiösa och kulturella frågor.² Det är därför lätt att dela Sten Lindroths åsikt om denne mångsysslare som en spindel i den svenska humanismens nät,³ lättare än det är att förklara varför Gjörwell inte sedan Oscar Levertins och Otto Sylwans dagar förmått väcka något djupare intresse i forskarkretsar.⁴

För att söka förklara en sådan underlåtenhet bör man i första hand hänvisa till materialets omfattning, men man måste samtidigt väga in den herrnhutistiskt färgade barnafromhet som präglar så många av Gjörwells uttalanden, och som idag kan få dessa att verka påfrestande naiva. Hur det än må förhålla sig med den saken, kvarstår det faktum, att den som är beredd att förutsettningslöst läsa *Collectio Gjörwelliana* lär känna en Gjörwell som långt ifrån alltid motsvarar den nu gängse bilden.

Jag skall överlåta åt hans förste biograf Bernhard von Beskow att ge oss några hållpunkter i Gjörwells liv, för både den anonyma dödsrunan i *Polyfem* 1811 och Atterboms essä i *Svenska siare och skalder* är alltför summariska, även om båda minnestecknarna förtjänstfullt uppmärksammat hans kulturella insats som journalist och introduktör av tysk litteratur.⁵

Gjörwell föddes den 10 februari 1731 som oäkta son till en skånsk adelsman, en viss Christoffer Ehrensparre, vilken påtog sig ansvaret för

pojken utbildning, i sinom tid förlagd till Åbo och Lund.⁶ I den sydsvenska lärdomsstaderna kom han i kontakt med den kände historikern Sven Lagerbring och denne tycks inte enbart ha väckt hans intresse för sitt ämne utan även föreslagit sin lärjunge att ta namnet ”Gjörwell”, som redan samtidigt uppfattades som en sammandragning av ”gör väl”, något som antyder att den gode professorn kände sin adepts inneboende generositet och ambition.⁷ Som var vanligt under 1700-talet förlades studierna delvis utomlands, varvid Caen, Greifswald, Köpenhamn, Leiden samt Paris besöktes, allt bekostat av en frikostig person, enligt vad han själv berättar i ett brev kort före sin död.⁸ Gjörwells håg stod dock inte till en akademisk karriär – kanske avskräcktes han av ”Gräl-timmarne” om Wolff och Baumeister i Greifswald⁹ – för 1755 möter vi honom i Stockholm, som ägare av den nystartade *Swänska Mercurius*, ett viktigt organ för lärdom och vittret. Med åren skulle denna tidskrift följas av många, för varken bristande affärssinne eller stundtals hämmande censur avskräckte honom från att axla redaktionellt ansvar för ett 60-tal periodiska skrifter in alles. Det var ett närmast ofattbart antal även under denna tid av febril journalistisk verksamhet, men så var inte heller Gjörwell rädd för att ge sig in i samma projekt en andra gång, ibland utan att ens ändra tidskriftens namn. Inte mindre förvånande är att omkring en fjärdedel av dessa överlevde två år eller mer, när mången konkurrent fick lägga ned verksamheten efter några veckor, så kanske var han inte, när allt kommer omkring, en så dålig affärsman som han själv lät påskina. Bland dessa tidskrifter finner man *Almänna Tidningar*, *Anmärkningar i Svenska Historien*, *Bref om Blandade Ämnen*,

Kongl. Bibliotekets Tidningar om Lärda Saker, *Nya Lärda Tidningar*, *Den Nya Swenska Mercurius*, *Den Politiske Mercurius*, *Sammlaren*, *Stockholms Lärda Tidningar*, *Det Swenska Biblioteket*, *Tidningar om Lärda Saker* och *Upfostrings-Säl-skapets Tidningar*,¹⁰ vilka alla är oumbärliga för den som närmare vill lära känna svenskt 1700-tal.

Genom sitt arbete som tidningsman gjorde denne ”Valentissimus Laborator”, som han själv kallade sig,¹¹ en ovärderlig insats för att höja bildningsnivån i vårt land, något som kan illustreras av utgivandet av Lagerbrings Svenska historia, Warmholtz’ *Bibliotheca Historica Sueo-Gothica* och Tunelds Svenska geografi, som alla förtjänar epitetet ”epokgörande”. Om man till detta lägger hans levnadsteckningar över framstående statsmän, mången religiös eller moralisk traktat samt slutligen en korrespondens som omfattade Köpenhamn, Petersburg, Hamburg, Leipzig, Göttingen, Berlin, Venedig, Rom, Bern, Paris, Amsterdam och London för att bara nämna de viktigaste städerna,¹² inser man hur väl vald Lindroths liknelse med Gjörwell som en spindel i den svenska humanismens nät är. Beskow formulerar samma uppfattning aningen sirligare:

Genom de snart sagdt oräkneliga rön och uppgifter, som han strödde omkring, till andras begagnande, liknade han, i sin vandring öfver lärdomsfältet, det skuldlösa lammet, som [...] kringför i ullen blomsterfrön, ur hvilka, der de nedfalla, sköna blommor uppspira. (Beskow, 1863, s. 134)

Trots sin viktiga ställning inom svensk kultur och en aldrig sinande arbetslust, brottades Gjörwell under hela sitt liv med stora ekonomiska

problem. 1785 klagar han över sina "fast obegripeliga Olyckor i Bokhandels-vägen",¹³ sex år senare ger han luft åt sin "Gefühl von bürgerlichen Unglück, von Undankbarkeit der so sehr und so lange gedienten Personen",¹⁴ och det är uppenbart för envar att den gamling som Karl XIV Johan 1811 mottog i audiens inte hade förvärvat några rikedomar på sitt arbete:

GJÖRWELL efterkom befallningen, infann sig i sin något sällsamma hvardagsdrägt, en vid öfverrock med en knapprad, kortbyxor och kängor, bar hals, och skjortkragen nedfäld, som gossar bruka. Prinsen fäste blott sina ögon på det sköna hufvudet, som, till öfvre delen kalt, omgafs af ett vackert, ännu icke grått, kring halsen nedfallande hår. (Beskow, 1863, s. 129)

men Atterbom, som besökte Gjörwell kort före dennes död, uppfattade honom inte som patetisk utan slogs framför allt av den harmoni åldringen utstrålade, ett bevis på att sociala och ekonomiska motgångar inte brutit honom:

Hvad man såg, var en skön gubbe, under silfverlockar full af helsa, själsliflighet, sinnesfrid och den hjertligaste förbindlighet. (Atterbom, 1844, s. 563)

För att få en fullständigare uppfattning om Gjörwells personlighet, är det självklart inte nog med dessa idealiserade porträtt, man bör även släppa fram några av hans fiender, som bl.a. med skadeglädje blottställde den självgodhet som ovedersägligt var ett av hans största fel:

En stor inbildnings kraft Herr Gjörwell
måtte äga,
Som alt, hwad märkligt är, tiltror sig kunna
säga;

Just som han supit in all kunskap af hwad
händt,

Och wore just den man, som ljus i Sverige
tändt.

(Anon., 1770, Tankar öfwer den bekante Parti-Skrifwaren, Kongl. Bibliothecarien, Herr Carl Christopher Gjörwells Almänna Tidningar, för År 1770, af en uprigtig Görtheborgare, Göteborg)

Om Ryckett ej nog hunnit utsprida hans beröm, så upfyller han sjelf den bristen [...]. Utan at wara äregirig, förkunnar han Sjelf det som länder till hans egen heder, så at ingen nu mera kan twifla på hans Förtjenster. (Patriophilus, 1770, Fastlags-Ris För Assessoren och Kgl. Bibliothecarien, Herr Carl Christopher Gjörwell, Stockholm. Jfr Fryxell, 1878, s. 91)

Sanningen om den man som under ett halvt århundrade höll sina landsmän underrättade om nyheter från den vittra och lärda världen ligger troligtvis någonstans däremellan, eller för att använda sig av Gjörwells egen formulering sedan han kritiserat C.R. Berch såsom både sentimental och gallsprängd: "Så underlige, så svage, så store äro vi människor. Ho kan oss utransaka och beskrifva? Hvad vi äro, äro vi gemenligen Styckevis".¹⁵

Med det överrika material som står till forskarens förfogande blir vissa begränsningar nödvändiga, eftersom ingen kan hoppas behärska alla de områden som Gjörwell verkade inom: journalistik, förlagsverksamhet, antikvariskt och religiöst skriftställerier eller vad som nu råkade fånga honom för tillfället. Dessa kommer att i korthet beröras i denna artikel, vars huvudsyfte dock förblir att redovisa Gjörwells personliga inställning till tidens litterära frågor sådan den speglas i hans korrespondens och som ger oss ett intressant

Carl Christoffer Gjörwell. Litografi.

komplement till den offentliga diskussionen i akademierna. Emellertid ligger värdet av dessa brev inte bara i den kunskap en sentida forskare kan hämta ur dem, utan lika mycket i dramatiska och komiska ögonblicksbilder av 1700-talets

samhälle, som i livfullhet väl kan tävla med de bästa i tidens memoarlitteratur.

Ett sätt att närmare lära känna Gjörwell är att göra ett besök på Captensudden på Djurgården i Stockholm, ett hus han hade inrett med kärleks-

full omsorg. Det första rum han beskriver för vännen J.H. Lidén inrymmer huvudsakligen vad han själv kallar *Collectio Gjørwelliana* d.v.s. manuskript och böcker av historisk karaktär, som där får samsas med alla de verk han som förläggare dittills erbjudit sin publik, skrifter utgivna av lärda sällskap, lexika samt periodika. Vägarna här pryds av porträtt av Gustav II Adolf och Karl IX samt professor Lagerbring. De delar plats med Patrick Alströmer och husets ägare samt slutligen med orientalisterna Jacob Jonas Björnståhl, som, om man får tro breven, inte reste som vanligt folk utan driven av en manisk vetgirighet kröp genom Europa på jakt efter sakkuppgifter.¹⁶ Rummet var således vigd åt lärda mödor.

Till vänster låg ett rum uppkallat efter C.G. Warmholtz eftersom det, förutom dennes porträtt, också inrymde en del av den lärde bibliofilens väldiga bok- och manuskriptsamling.¹⁷ Gjørwell drömde om att med denna som grund skapa ett framtida svenskt nationalbibliotek men i stället skingrades den på auktion ? ett i raden av hans många projekt som aldrig blev förverkligade.¹⁸ Här kunde Gustav Vasa och Martin Luther, förmodligen med odelat ogillande, betrakta sin rumskamrat ”den i al välmening så skadelige Människo-vännen” Rousseau samt dennes grav i Ermenonville, vilken tjänade som ett lämpligt *memento mori*, ty döden var en ledsagare som Gjørwell ständigt kände vid sin sida utan att därför hemfalla åt vare sig skräck eller morbid döds-längtan, vilket förvisso inte var helt ovanligt bland hans trosbröder.

Återstoden av Warmholtz’ samling övervakades i ett tredje rum av Fénelon, Mercier och geografen Tuneld. En souvenir från Gustav Vasas

födelseplats skulle påminna familjen om allt de hade att tacka denne monark för, särskilt då tanke- och trosfrihet, men också skapandet av den svenska nationen.¹⁹ Vad han däremot med sina lågkyrkliga böjelser djupt beklagade var att reformationen inte lett till den hjärtats fromhet som alltid var hans ideal:

Vår Lutherska Kyrkas Reformatorer gåfvo oss väl i anseende til sjelfva Läran en renare Bokstaf, en med Bibelns mera enlig ? och derfore vare dem ock stor pris af oss! ? men den practiska Christendomen var ändå icke den sig egenteligen utmärkande sidan af Reformationen. Denna Omtänka, denna Känsla väcktes först hundra år efter, samt i synnerhet af en Joh. *Gerhard* [...]. (Gjørwell till J.G. Ståhlin 6/11 1804, Brev från Gjørwell 1803–04, Ep.G. 8:24)

Trots en djup och äkta kärlek till lärdom var säkert det högst värderade beståndet i biblioteket hans privata korrespondens. Gjørwell var fullt på det klara med dessa brevs värde som tidsdokument och lät av den anledningen renskriva många av de närmast oläsliga originalen, för att rädda dem undan det barbari som han såg skulle följa på den franska revolutionen:

[...] men när jag ser på myckenheten af dessa Bref, och på det Sinne hos Folk och Tid, som väntar på oss, så må jag berga undan Sköflingen af det Sanna och Sunda, medan jag ännu något förmår. (Gjørwell till J.H. Lidén 5/7 1791, Brev från Gjørwell 1791–92, Ep.G. 8:15)

För att fylla detta syfte kunde breven inte vara en ögonblickets skapelse utan underkastades noggrann bearbetning.²⁰ Han rådde sin dotter i Norrköping att låsa in dem hon fått av honom i en järnbeslagen kista, så att de lättare skulle kun-

na räddas vid eldsvåda.²¹ Ytterligare anledning var att förhindra obehöriga från att komma över dessa dokument, en rimlig åtgärd med tanke på det infekterade politiska klimatet i landet. Därför bönfaller han gång på gång mottagarna att förvara breven väl, att bara återge lämpliga delar av texten för den oinvidde. Av vännen Floderus krävde han en skriftlig försäkran och Alströmer skulle testamentariskt ombesörja återlämnandet av dem, om så krävdes.²²

Ett annat tecken på Gjörwells instinktiva försiktighet är att han, som oftast är så meddelsam i breven, undviker kontroversiella frågor, t.ex. politiska och religiösa, eller nöjer sig med antydningar. Den som dock vet något om hans antiaristokratiska hållning, hans starka rojalism,²³ hans avsky inför ”Robespierres grymma välde”,²⁴ vars återverkningar kändes i hela det svenska samhället från anatomisalen i Uppsala med demonstrerande studenter iförda *bonnets phrygiens* till operahuset där det ödesdigra skottet föll,²⁵ hans ovilja mot gunstlingssystemet etc., kan aldrig tveka om hans verkliga åsikter. Gjörwell behöll nämligen livet ut något av ett barns naivitet och en oförmåga att förstå sig. Han kunde låsa in hemligheter i en kista men inte dölja dem bakom ett förbindligt leende.

Under sitt långa liv upplevde Gjörwell flera genomgripande samhällsförändringar orsakade av frihetstidens partistrider, Gustav III:s statskupp 1772, den franska revolutionen, kungamordet 1792, Gustav IV Adolfs avsättning 1809 för att nämna de viktigaste, och man kan fråga sig hur denne historiskt väl bevandrade iakttagare reagerade på dessa händelser. Kortfattat kan hans hållningssätt karaktäriseras med orden absolut lojalitet mot kungafamiljen och, som en

logisk följd av detta, en växande fientlighet mot adeln. En stark, konstitutionell kungamakt som i England tycks ha varit hans ideal:

Tack då först och främst för Dit sköna [...] Bref [...] uti hvilket Du förklarar Dit hela, rena och ädla Tänkesätt, rörande *Regerings-Sätten*, ibland hvilka Du gifver det *Engelska* företrädet, som också efter min tanka är af alla, hälst uti et Konungarike, det bäst practicable, det med Folkets Fri- och Rättigheter mäst sammanstämmande. (Gjörwell till J.H. Lidén 30/12 1791, Brev från Gjörwell 1791–92, Ep.G. 8:15)

Brevet visar också med vilken oro man betraktade händelserna i Frankrike, som befarades kunna leda till en förändring av Europa, betydligt mer genomgripande än den Gjörwell och Lidén önskade. I skrivande stund höll utvecklingen på att ta en allvarlig vändning, men motsättningarna mellan adel och medelklass hade varit tydliga under lång tid och på skilda nivåer i samhället från partiernas maktkamp ner till högst alldagliga konflikter:

Vid Assembleerne på Beursen hafva Frälse och Ofrälse Stånden stött något starkt ihop. En viss brillante Grefvinna skal hafva kallat en Klick af Borgar-Damer, som hon funnit vid ingången, för Hönshuset, men fåt genast til Svar: at om Hennes Nåd ginge längre fram, råkade hon vad i Fähuset. (Gjörwell till P. Alströmer 31/12 1776, Brev från Gjörwell 1775–77, Ep.G. 8:5. Jfr Sylwan, 1920, s. 180)

Vad Gjörwell liksom dessa näsvisa borgardamer mer eller mindre öppet kräver är en rimlig fördelning av makten i samhället, vilket, enligt den förres sätt att se, förutsätter en rättvis monark, som kan hålla en maktthungrig adel i schack. Anders Fryxell beskriver denna hans lojalitet

med hjälp av Paulus' brev till romarna 13:1–2 och tveklöst är Gjørwells förhållande till kungen religiöst färgat, inte endast ett social kontrakt grundat på förnuft.²⁶ Därför är hans kritik av adeln oftast hård, utan den skämtsamma ton han anslår då han berättar om incidenten på Börsen:

[...] källan til [den svenska] Nationens olycka, som varit och alltid blir Aristocratien [...]. (Gjørwell till A. Schönberg 22/6 1778, Brev från Gjørwell 1778, Ep.G. 8:6. Jfr ibid. 21/5 1778)

och ett par månader tidigare hade han varit ännu tydligare:

[...] hvad *Sverige* beträffar, är jag i min själ öfvertygad, at för vårt Rikes läge, och för vårt Folks lynne, är Konungadömet det hälsosammaste Regeringssättet, och öfver al jämförelse med Herraväldet [adelsväldet], detta i et stort Samhälle alltid et skadligt välde. [...] Derföre icke sagt, at missbruk ju icke infinna sig äfven under Konunga-Regementet, hälst om det är el. gjør sig oinskränkt. (Gjørwell till P. Alströmer 23/2 1778, Brev från Gjørwell 1778, Ep.G. 8:6. Jfr Sylwan, 1920, s. 204)

Få visste bättre än Gjørwell att en mäktig aristokrati inte utgjorde det enda hotet mot den borgerliga friheten – som förläggare kände han kungens hårdnande grepp om bokhandeln, vilket innebar ett hot mot den av honom så högt skattade yttrande- och tryckfriheten.²⁷ Trots varningar för ”oinskränkt Konunga-Regemente”, tycks inte sällan Gjørwell förblindad av sin hjältedyrkan och patriarkaliska samhällsuppfattning. När Gustav 1788 iscensatte en skärmytsling vid en utpost vid svensk-ryska gränsen, Puumala hette platsen, och lät svenska soldater utklädda till kosacker gå till låtsad attack mot sina lands-

män, tycks denne erfarne historiker helt vilseledd av den officiella propagandan.²⁸ Det är emellertid svårt att tro att en man med så goda kontakter på båda sidor Östersjön och med sådant levande intresse för politik skulle ha svävat i total okunnighet om vad som pågick. Är inte detta snarare ett ytterligare bevis på hans försiktighet? Jag är böjd att uppfatta det så.

Om han sålunda betraktade adeln med misstro var knappast hans hållning till de lägre klasserna mer positiv. Som flertalet av sina landsmän var han övertygad anti-demokrat: ”Tout pour le Peuple, rien par lui” var hans såväl som Montaignes motto.²⁹ Det är visserligen sant, att han var beredd att ta ansvar för de enkla människorna – skapandet av *Uppfostringssällskapet*, ett filantropiskt sällskap med pedagogisk inriktning, är bevis på det – men närhelst frågan dryftas, hävdar han, att ingen grogrund för social oro får skapas:³⁰

Fulkomligen är jag af Min N. Herres tankar, hvad *Almogens* Barn beträffar. Til Statsmän och Revisorer af Regeringens Gjörömål måge de för ingen del upfödas. Ordning och Laglydnad blir nog svårt ändå at hålla vid magt, i et mera tviflande och sjelfsvåldigt Tidevarf, än at det för tänkande och dygdigt hälsas kunde. Desse Barns Dogmatik borde sammanfattas i någre få korte, men tydeligen affattade Läro- och Tros-Artiklar: deras politiska Hus-Tafla bör gå ut på at: älska Konungen och lyda Hans Bud; det öfriga bör bestå i den christeliga Sede-Lärans oemotsägeligaste Regler. (Gjørwell till F. Sparre 4/6 1779, Brev från Gjørwell 1779, Ep.G 8:7)

Under vägen tänkte jag öfver det, Min Nådige Herre behagade förtro mig, rörande Hans Maj:ts Indetermination, *huru långt* Uplysningen i vårt

Land må lösgifvas, til Gagn för Medborgaren, utan Ogagn för Regerings-Sättet. Får jag i ödmjukhet säga min Tanka, så ser jag ingen våda vid alla de Vetenskaper, som begripas under Historia, Naturkunnighet, Hushållning och Sedolära. Man må fritt tractera dem, både på vidd och djup, uti alla Länder och vid alle Lagar, om icke i Marocco. Om Theologien vore mycket at säga, men hos oss kan man tåga, ty vår Dogmatik stöter ingen Öfverhet: kunde vi blott få Tolerance i våre Lärares mun, hvad säger jag? i deras hjerta, det vore et önske-mål för en uplyst Regent. (Gjörwell till F. Sparre 3/9 1779, Brev från Gjörwell 1779, Ep.G. 8:7)

Enligt Gjörwells sätt att se, ledde adelns ovillighet att välja en civil i stället för en militär yrkesbana, och de lägre klassernas uppenbara olämplighet att aktivt medverka i styrelsen av landet till att fältet nu var fritt för medelklassen att skaffa sig en ledande ställning i kraft av bl.a. sin administrativa förmåga så att: "[...] Riket en gång komma at styras af la Roture, ty det är ändå så i sjelfva verket, at det är Civil-Staten, som styrer Land och Riken".³¹ Trots sin rojalism var han alltså medveten om att maktens verkliga centrum inte längre låg vid hovet.

Av alla de politiska och sociala händelser Gjörwell skildrar i sina brev påverkade ingen honom djupare än kungamordet 1792, kulmen i maktkampen mellan tronen och aristokratin. Brottet var så mycket mer skakande som Anckarström umgärts som vän i familjen och till råga på allt hade den dåliga smaken att utföra dådet inför ögonen på Gjörwells hustru och son.³² Denne sentida Brutus, som hatade kungen både av privata och principiella skäl,³³ tycks ha passat bättre i rollen som offer än som gärningsman. Gjörwell som var underrättad om det mesta lät

avbilda laddningen och försatt självklart inte tillfället att traktera Älf och Lidén med en åskådlig redogörelse av kungens död:³⁴

Til Administrationen af Sacramentet lät Konungen flytta sig utur den Länstolen, uti hvilken han merändels satt för mera Lindrings skull af Sårets Smärtor, uti sin Säng ? den stora Parade-Sängen, som altid stod upbäddad uti Rumet, hvar Konungen gaf sin Lever ? hvilken Flyttning dock mattade, så at Konungen behöfde först hämta en liten Hvila; men Lidandet blef alt mindre såsom Inflammationen tiltog; hvadan ock Konungen njöt mera Stillhet både under Nattvårdens begående och aflidandet, som skedde helt tyst och nästan oförmärkt: ty in momento mortis öppnade Konungen ögonen, såg något starkt ut, pustade litet til och var i detsamma död. (Gjörwell till S. Älf & J.H. Lidén 10/4 1792, Brev från Gjörwell 1791–92, Ep.G. 8:15)

och senare får dottern en beskrivning av avrättningen så målande att man har svårt att tro att en beundrare av Gessner hållit i pennan. Samtidigt som skribenten uppenbarligen är fascinerad av vad han bevittnat är det påfallande hur saklig tonen är och hur svårt det är att finna spår av medlidande med den plågade Anckarström. Detta är vad Gjörwell säger sig ha upplevt en månad efter kungamordet:

Rackaren satt icke med och körde Kärran, såsom de 3:ne Afstraffnings-dagarne, utan gick bredvid. Det var Rackaren, som sedan afhögg Handen. När Anckarström kom til Skiljo-vägen, hvar han hoppade af Kärran och blef Handklofvarne pour jamais entledigad, steg han fram til sin fornde Vän och Kamrat, den Escorten commenderande Baron Silfwerhielm, och sade til honom med ren och glad Upsyn: *Tack skal Du ha för det jag fät fara i ro!* menandes härmed, at han blifvit befriad

ifrån Pöbelns anfall eller skriande under vägen; tilläggandes: *Gud välsigne Dig! Jag hoppas at vi råkas!* [...] När Ankarström [sic!] gick til Stupstocken, måste, enligt D. Petreji Påstående, sjungas den Versen: *Döden gör mig intet häpen* [...]. Mästermannen, som afhög Hufvudet, var nyl. antagen och hade förut varit Timmer-gesäll, uti hvilken Profession man lærer sig at gjöra skarpa och vissa Hugg [...]. Han är Svensk, stor och vacker Karl, uti sina bästa år, och heter Bergman. Genast efter Hugget forsade Blodet fram utur Halsen såsom en Ström [...].

Onsdagen, d. 1 Augusti. Min antiquariska Nitälskan dref mig at sjelf beskåda Hufvudskalle-platsen och den nya Expositionen. Uti Hyrvagnen tog jag med mig Historiographen Barfod och Typographen Henr. Nordström. Vi råkade på Stället Architecten eller respective Timmermannen, som renoverade Galgen, hvilken under alla dessa ärbara Revolutions-dagar varit in loco och kunde för oss alt detaliera. Kroppens fyra Delar lågo på sina vanliga stegel, men voro dels af vädret, dels af Flyttningen ifrån och til Afrättsplatsen, mycket förstörde, så at nu sågo dessa Quarlefvor af en den skönaste, den bäst proportionerade Kropp hiskeligen fula ut. Pålen, på hvilken Hufvudet hade setat, var afsågad et par alnar ifrån jorden; hvarefter Galge-röfvarne sågat af öfra ändan, på hvilken Hufvudet och Handen suto ouplösligt fastspikade. Dessa skulle, enligt Befalning, icke mer upsättas, för at betaga vederbörande Amateurer lusten til et nytt Da-Capo af Natträan [...]. Med denne vidrige Theater lät jag, för at genast, om ej utplåna, dock minska Intrycket, en annan kontrastera. Återkommen til Staden, gick jag Kl. 1 slagen til Kongs-Trägården, satt där til Kl. 2 uti en af Bosquéerne och läste uti min aldrakäraste Bok nu för tiden, Hr Kotzebues *Flucht nach Paris* [...]. Herre Gud! hvilken säll stund njöt jag icke där! (Gjörwell till G. Lindahl

10/5 1792, Appendix, Brev från Gjörwell 1791–92, Ep.G. 8:15)³⁵

När man läser dessa avsnitt, slås man av den oerhörda kontrasten i tonläge mellan dem och och andra tämligen triviala, som ofta har en hög emotionell laddning, t.ex. hans lovprisningar av vänskapen. Levertin har återgivit en scen som klart åskådliggör denna sentimentala vänskapskult. Under en promenad på Djurgården roar sig Gjörwell och hans följeslagare med att läsa högt ur prosapastoralen *Delphire*, samtidigt som de njuter av den vackra naturen. Då Gjörwell och hans unge vän Mandorff ideligen tilltalar varandra med ”söta farbror” och ”bästa du”, omfamnar den tredje personen i sällskapet den gamle bibliotekarien och ber att också han skall få kalla honom så. Och hur skulle jag ha kunnat vägra det, frågar han sin dotter och sväger när

[...] allt utgjorde hos oss likasom en enda Känsla, liksom en enda Sälhet. Således Hand i Hand såto vi där till sent på aftonen [...]. (Gjörwell till G. & J.N. Lindahl 28/7 1793, Gjörwell, Brevväxling, Suppl., 2, Familjebref, 1, 1780–93)³⁶

Det är en umgängeston som av breven att döma var vanlig i kretsen runt Gjörwell och som en modern läsare troligen avfärdar som ytterligt förkonstlad, men jag tror inte att vi här bara står inför en känslsamhet som blivit till mode. För den som är något bekant med *Collectio Gjörwelliana* förefaller Gjörwells benägenhet att låta sig styras av sin sinnesstämning inte mindre äkta än hans kliniska oberördhet inför Anckarströms avrättning, dessa två delar av hans personlighet lever till synes harmoniskt sida vid sida, även om man måste erkänna att den ena ibland på ett betänkligt sätt tillåts ta överhanden:

Där lägga vi oss [sällskapet] i gräset, jag slumrar litet på Adolfs Knä, så tala vi vänskap, och tala mycket om Dig, vi famntagas, vi brottas litet, vi kyssas och vi gå hem til en stor skål gåsenmjölk, och et lika så stort fat grönt. (Gjörwell till K. Leyonhufvud 28/7 1762, Brev från Gjörwell 1760–63, Ep.G. 8:2)

Ställd inför en sådan passage inser man riktigheten i Borelius påpekande att för Gjörwell blev i ovanlig utsträckning idyllen verklighet och verkligheten idyll.³⁷

Den som i likhet med mig föredrar satirikern och verklighetsskildraren Gjörwell framför känslomänniskan går inte heller lottlös från korrespondensen. Där möter man nämligen många pittoreska individer och situationer, som gav krydda åt livet i huvudstaden: den lätt rubbade swedenborgaren, festen som urartar till orgie, de sista timmarna av Broder Gottfrieds inte helt uppbyggliga liv, en promenad längs en av Djurgårdens stränder, där tekniken inte är Gessners utan Bellmans eller Martins, och slutligen den grandiosa vyn från Mosebacke, också den förevisad av Martin. Ty det finns inte så litet av målare i Gjörwell, av Chardin i interiörerna av hemmet, av Hogarth, Sergel och Ehrensvärd i sedeskildringarna etc. Så länge vi studerar hans ironiska blottställande av religiösa avarter är det, åskådligheten till trots, knappast nödvändigt att söka andra inspirationskällor än den klassistiska satiren, d.v.s. samma som Kellgren skulle ösa ur:

Hr Arkenholtz går ännu alt i sine Swedenborgske Syner. [...] För någon tid sedan gik han up i Bar. Strömfelts Rum och stälde sig i hans förmak at se ut genom fönstret: i detsamma kom vår Bar. Ehrensvärd, frågande hvem han ville tala med,

men fik til Svar, at han ej ville tala med någon människia, ty han hade stämt där om en liten stund möte med Gud Fader; då Bar. Ehr. svarade: Min Hjertans Herre, Ni går helt säkert galit, ty här bor Bar. Strömfelt vid Gardet, och som jag med visso vet at han aldrig har dylike Rendezvous i sine rum, altså väntar Ni här förgäfvnes. (Gjörwell till P. Alströmer 30/7 1775, Brev från Gjörwell 1775–77, Ep.G. 8:5. Jfr Sylwan, 1920, s. 158)

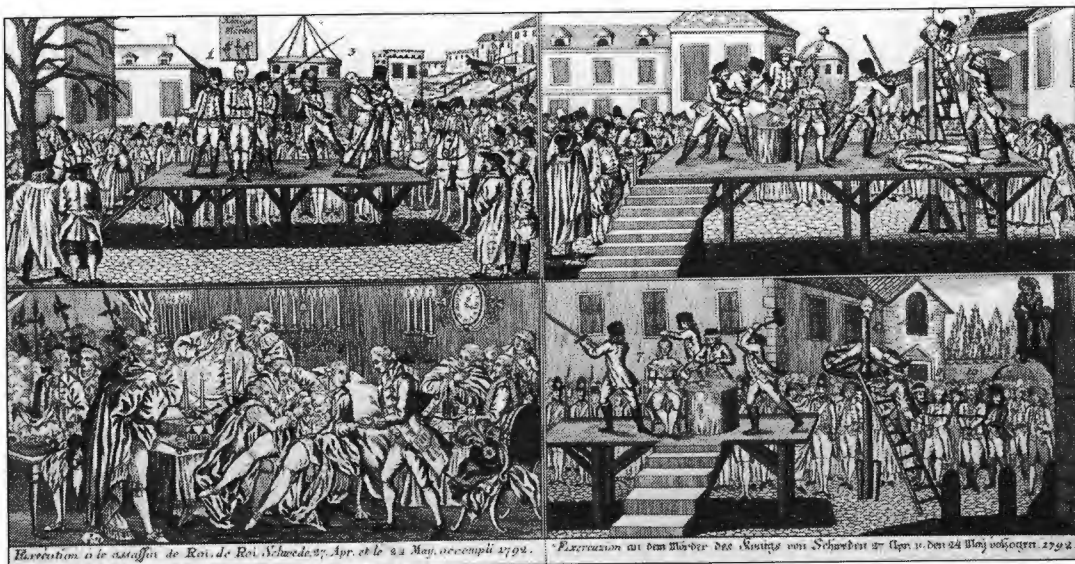
Den andra och tredje scenen uppvisar däremot en tydligare släktskap med 1700-talets satiriska bildkonst, särskilt kanske med Hogarth, som Gjörwell skattade mycket högt och i ett sammanhang karakteriserade som ”sanfärdig Målare och Agare af sin Tids Laster och Dårskaper”:³⁸

Jag satt i en vagn på Torget, och såg med fasa, mitt ibland Lyseldarne och framför den eclairerade Facaden, Policens Likbårar bära det ena offret vräkt öfver det andra, ibland en dels förvånad, dels raglande Folkhop. Policen måste sluteligen gjöra rum i Salen, och sluta Balen [...] ty Medici försäkrade enhälligt, at om Salen ej tilslötes, så skulle Policen innan kl. 8 andra morgonen få hämta up 5 à 600 Lik på Stockholms gator efter Personer, som först supit sig fulla och sedan frusit ihjäl. Jag såg, under min resa genom Staden och på Norrmalm, kl. kring 12 om natten, raglande och fallande menniskor öfver alt. Mig var hela denna Syn ganska vidrig. (Gjörwell till C.G. Warmholtz 12/1 1779, Brev från Gjörwell 1779, Ep.G. 8:7)

eller denna den sista anhalten på rucklarens väg:

Jag hoppas at Parentationen öfver Broder Gottfried smakat efter alt det åtlöje, som både hans Person, hans vundna Gunst och hans Bedrifter förtjente. Sista Lefnadsqvällen tilbragtes efer van-

Harroation à la Bastille de Roi de Roi Schwede, le 27 Apr. et le 24 May, occompli 1792.

Exécution au den Marder des Königs von Schweden le 27 Apr. et den 24 May volöggen. 1792.

Samtida gravyr av mordet på Gustaf III och bestraffningen av attentatsmannen Ankerström.

ligheten i fylleri och således, at han Kl. 5 slogs med sin Caffehus- Madame, och körde henne utur huset; derpå sökte han up henne i sit Logis vid Johannis, för at ligga när henne, hvilket hon dock ej ville tillåta, utan förebar hon, at hon skulle blifva öfver natten hos sin Svärmoder, som bodde et stycke derifrån; han ville ock följa med dit, hon tänder ljus i lyktan, de gå åstad, komma på Malmskilnadsgatan, ljuset vil slockna, hon stannar för at laga det, han staplar, faller i en ränsten och dör kl. efter 10. [...] Han var klädd i nattroja under Kappråcken och nattmössa under hatten. (Gjörwell till P. Alströmer 23/2 1778, Brev från Gjörwell 1778, Ep.G. 8:6. Jfr Sylwan, 1920, ss. 206–07)

Som så ofta förändras tonen märkbart, när han lämnar de myllrande gränderna bakom sig och kommer tillbaka till landet men, och det är värt att påpeka, detta innebär inte ett automatiskt

återfall i den pastorala konventionen utan då han är som bäst ger han oss scener som på intet sätt står Bellmans eller Linnés efter:

Vi gingo utmed Stranden, hvars bölja var lugn och klar, hvars yta blott krusades af de til Gärdet och Brunnen framflytande Båtarne. När vi kommo förbi Kumlanders, sågo vi en Ekstock under Kruthuset, som där i viken drog Not, och midt däremot hade en Karl stält sig up uti en af de stora mot Vatnet sig nedkrökande Alarne, så at han stod betäckt å alla sidor med Löf, men kunde dock ses af alla de förbigående. (Gjörwell till G. Lindahl 4/6 1791, Gjörwell, Brevväxling, Suppl., 2, Familjebref, 1, 1780–93. Jfr Levertin, 1900, s. 13)

Gjörwell lyckas ofta ge sina tavlor en personlig prägel genom att fästa åskådarens uppmärksamhet på någon utmärkande enskildhet i motivet,

och härvidlag skiljer han sig från flertalet av tidens deskriptiva författare, men han står inte heller de bästa efter då perspektivet vidgas:

[...] dock ville jag tillika skryta med Stockholms stora Härlighet, och tog honom med mig på et Ställe, där jag än aldrig ätit, eller på det, til sit Läge, så aldeles romantiska Vårshuset på Söder, nästan vid Foten af Catharinae Kyrka, eller den på Mose-Backe belägne Källaren *Stockholms Vapen*. Det är samma aldeles, ja högst pittoresque Trägård, ifrån hvilken vår Martin tagit den prägtiga, den aldeles unique vuen af Stockholm, som sitter uti Dit vackra förmak. [...] Ögat kunde där vandra alt ifrån yttersta inloppet til Stockholm, eller utanföre Blockhus-Udden, och alt til Marieberg och Hessingen uti Mälaren, samt midtföre äfven alt til Höjdens Antipod eller Observatorii-Backen, med hela den prägtige Groupen af sjelfve Staden, samt des kringliggande Malmar, Holmar, Stränder och Vikar: alt detta långt ner under vårt öga [...]. (Gjörwell till G. Lindahl 8/6 1798, Gjörwell, Brevväxling, Suppl., 2, Familjebref, 3, 1797–98)³⁹

Samma sinne för väsentligheter utmärkte också Gjörwells kritiska uttalanden, då han på 1750-talet började delta i den litterära debatten, d.v.s. under den tid då frågan om estetiska normer hamnade i förgrunden. Som fri publicist utan direkta band till de kungliga akademierna kan man undra i vad mån han delade den officiella litteratursynen, och i det följande skall vi jämföra några centrala uttalanden i breven med etablerade smakdomares åsikter för att utreda frågan. Svaret är inte på förhand givet, för trots en stark lojalitet med det franskinfluerade hovet och den klassicism som omhuldades där, drogs Gjörwell tidigt till den tyska religiösa och litterära kulturen i vilken också förromantikerna hämtade

inspiration. Han vägrade dock i motsats till flera samtida att bli partigångare utan formulerade sin egen, högst personliga syn på vad som var konstnärligt värdefullt.

Ett viktigt inslag i denna debatt var det svenska språkets ställning i förhållande till andra europeiska, för utan ett smidigt, välutvecklat språk var författaren hjälplös. Gjörwell var djupt oroad över det tryck som franskan och tyskan utövade på svenskan men insåg också liksom akademi-medlemmarna att en orsak stod att finna i författarnas bristande ambition.⁴⁰ När han 1808 blickar tillbaka på det gångna halvseket, inser han klart *Then Swänska Argus'* betydelse för språket och kallar Dalin den förste som skrev korrekt svenska⁴¹ men säger samtidigt att dennes ambitioner ännu inte till fullo förverkligats:

För omkring 50 år sedan lästes endast Fransyske Skalder, och då fingo vi Gallicismer både til ord och constructioner uti vårt språk införde, och denne Granlåt framlyser ännu allestädes; men sedan högst 10 år, då den så länge hos oss okända och föragtade Tyska Vitterheten skett mera Rättvisa, börje vi på samma Sätt regalera vår Styl med Tyska Phraser och Ordfojningar. (Gjörwell till A.D. Hummel 28/11 1798, Gjörwell, Brevväxling, Suppl., 2, Familjebref, 3, 1797–98)

Det är skälet till att korrekt, idiomatisk svenska är sällsynt och varför han med sådan glädje hälsar G.J. Adlerbeths *Iphigenie* som en motvikt mot all medelmåttighet, bl.a. personifierad av epikern och dramatikern E. Brander-Skjöldebrand, vars stämman ofta hördes i den offentliga debatten.⁴² Som barn av sin tid gör dock också Gjörwell sig skyldig till språkliga otympligheter av värsta slag

In Thesi håller jag nya Fransyska Constitutions-Acten för en res mere domestica. Om missbruket de part & d'autre blir en annan Fråga.

men vanligen lever han som han lär.⁴³

På 70-talet, då *Iphigenie* utkom, hyste man stora förhoppningar att dramat påtagligt skulle kunna upphjälpa modersmålet och scenen bli vad alla väntade, en skola för medborgarens fosteran, däribland den språkliga. Akademierna uppmånade dramatikererna att hjälpa dem tukta det motspänstiga modersmålet, och Gjörwell fann denna ambition lofvärd, medan han förhöll sig avvaktande till *Svenska Akademiens* eget arbete. Han hälsade visserligen den nya utgåvan av *Akademiens Handlingar* med särskild glädje, eftersom de tryckts enligt moderna språkliga principer och kunde tjäna som "Mönster för Svenska Språket och Smaken",⁴⁴ men det existerar ett anonymt brev, som verkar vara av Gjörwells hand och som uttrycker en helt annan uppfattning om detta vittra sällskaps insatser. Om veteranen i texten inte är förläggaren själv, kan han åtminstone illustrera den irritation som Akademiens senfärdighet skapade på många håll:

At stafva rätt Svenska blir et pium Desiderium för nästa Seculum at bringa å gånge, hälst sedan Svenska Academien råkat få Sömnisjukan; dock, för at döma efter des upgift af Språk-reglor i jämförelse med des Skrifter, så vore Språket ifrån des sida ännu äfven så ohjelpeligt, som det alltid varit. Jag har en Längd af Språk-fel, begångne af sjelfva vår Språk-Academie, som nedslå äfven Veterans Hopp at se desse Lagstiftare bevärdiga oss med en emot Foundations-Brefvet svarande Säkerhets-Act. (Anonymt brev till A. Lindegren, Supplement 25/II 1796, Brev från Gjörwell 1796, Ep.G. 8:18)

Man tycker sig se hur den gamle korrekturläsaren vrider sig i kval.

Som flertalet samtida var Gjörwell ytterst medveten om det nära samband som existerade mellan en nations språkliga och litterära utvecklingsnivå, lika väl som han delade den vitt spridda uppfattningen att det endast var de stora författarna som hade rätten att omdana språket:

[...] det Stora Snillet tilhörer det blott, at utur en rik vare sig *Inbilningskraft* eller *Känsla* upgifva och stadga i det almänna de *Uttryck*, de *Skrifstätt*, som starkt afbildat, som lifligt måla, som lättast leda sig til vårt begrep eller til vårt hjerta, dock icke förr, än då de icke förut finnas i vårt Språk. (Gjörwell till G.J. Ehrenswärd 7/4 1774, Brev från Gjörwell 1771–74, Ep.G. 8:4. Jfr Sylwan, 1920, s. 102)

Möjligen ser vi här en förklaring till hans stora intresse för modern litteratur, för det var ju inte förrän på 1730-talet som Sverige kunde göra anspråk på att ha blivit en vitter nation, det var en allmänt accepterad sanning. Som bevis på detta påstående kunde man åberopa både Dalins tal *Korta påminnelser om svenska skaldekonsten i vår tid* och I.R. Bloms *Utkast till en historisk och kritisk afhandling om svenska vitterheten före von Dalins tid*, hållna i Vitterhetsakademien och Svenska Akademien 1755 respektive 1806. I dessa båda avhandlingar kan man notera en ganska negativ attityd till äldre inhemsk diktning samt hur bilden av Stiernhielm som den svenska skaldekonstens fader vinner burskap. Gjörwell var ingen förespråkare för en götisk renässans men insåg icke desto mindre de gamla nordiska poemens värde, gav dem den mycket positiva beteckningen "Hjeltedigter" och jämförde våra gamla barder med "les Troubadours", deras yrkesbröder.⁴⁵

Några år senare visade han ånyo sin respekt för äldre skandinavisk litteratur:

Det var en tid, då ett ljus brann ytterst i Norden, i synnerhet på Island, medan nästan hela det öfriga Europa saknade Upplysning och Litteratur. (Gjörwell, C.C., 1811, Bref Till Herrar Utgifvarne af Månadsskriften Phosphoros, Phosphoros Mars-April, s. 157)

Han varnar visligen sin måg för att avfärda alla Dalins och Nordenflychts föregångare som dåliga poeter, visar ett ovanligt intresse för Skogekär Bergbo, som han troligen helt korrekt identifierar med Gustaf Rosenhane⁴⁶ och meddelar att den vanligen så föraktade barocken kunde uppvisa en sällsynt poetisk begåvning, nämligen Gunno Dahlstierna.⁴⁷ Först och främst kan denna period emellertid berömma sig av Stiernhielm, vars *Hercules* han tidigt förstod att värdera.⁴⁸ Trots sina obestridliga kvaliteter tvingas dock alla dessa stå tillbaka för sina efterträdare.

Enligt Gjörwell omfattar den moderna svenska litteraturen trenne perioder, varav den första är Dalins, "ce premier genie de la Svede", eller om man så vill Lovisa Ulrikas, vars stöd till vitterheten han mycket beundrade.⁴⁹ Den andra kan uppvisa tre särskilt framstående litteratörer Creutz, Gyllenborg och Nordenflycht, men medan de två förstnämnda lovordas ganska reservationslöst, sägs den värda frun visserligen varit mycket begåvad men brutit mot det passande både i konstnärligt och moraliskt hänseende. Att hon gick genom livet på styltor är dessutom ett omdöme om denna olyckliga kvinna man inte hade väntat sig av en känslomänniska som Gjörwell. Till denna grupp som allmänt ansågs som mest representativ för frihetstidens diktning fo-

gas så Wallenberg, vars roman *Min Son på Galejan* beröms för sin smidiga prosa. Med undantag för Bellman, till vilken vi skall återkomma, har Gjörwell här gjort ett val som få idag skulle protestera mot.⁵⁰

Den sista perioden infaller under Gustav III:s regering och tillhör teatern. Scenen har nu blivit den moderna smakens skola med ty åtföljande lättsinne,⁵¹ ett sakernas tillstånd som Gjörwell inte är helt lycklig över, trots sitt stora intresse för skådespelarkonsten. Han beklagar att hans landsmän mist hågen för seriösa studier, och att sann lärdom kan gå ohjälpligt förlorad:

Nämn icke Konungens Besök i Vetenskaps-Academien, det är en blott höflichkeit. En Hof-Svite uti en Academie för en eller annan gång lyser up des Annaler; men at ofta se en Academie upfyld af unga Officerare och Pager, tildela Vetenskaperna ingen tilväxt. (Gjörwell till G.J. Ehrensvärd 8/8 1776, Brev från Gjörwell 1775-77, Ep.G. 8:5. Jfr Sylwan, 1920, s. 176)

Om det vetenskapliga intresset falnade under denna era, och hans eget ämne, historia, låg i träda,⁵² blev den sociala och litterära debatten desto livligare under inflytande av Thorilds angrepp på den förfranskade och förflockade smaken. Trots sin tyska orientering tvekade inte Gjörwell att ställa sig på akademiernas sida i kampen, då det blev tydligt att Nordenflycht inte var ensam om sin svaghet för det falskt sublima:

At kunna vandra lätt på Styltor, at med förment Själfstorhet idkeligen [sic!] spasera på Taken och ibland Molnen, at tro sig i den mån vara högre och starkare, som man skiljer sig ifrån Människjan och Naturen, Enkelheten och Sanningen, är en förvänd Ordning både i våra Begrep och uti

våra Känslor. (Gjörwell till C.A.J. Mandorff 7/12 1792, Brev från Görwell 1791–92, Ep.G. 8:15)

Med detta närmar sig Görwell upplysningsfalangen – Leopold, Kellgren, Rosenstein – under dess strid mot de mörka krafter som inte bara hotade dekorum i snäv litterär bemärkelse, utan det sunda förnuftet självt: swedenborgare, magnetisörer och alkemister, tre medlemmar i en ohelig allians som han kallade dem, och han frågar sig oroligt vart detta månede leda:

[...] får imedlertid förtro Dig, at jag känner både til mit nöje och til min oro alla de osammanhängande ting, som här förehafvas til en Triple-Alliances slutande emellan Swedenborgianismen, animaliske Magnetismen och Alchymisteriet: [...] Hvad blir Resultatet af al denna Galenskapen? (Gjörwell till J.H. Lidén 5/6 1787, Brev från Görwell 1787, Ep.G. 8:12. Jfr också brev till S. Älf & J.H. Lidén 5/2 1788, Brev från Görwell 1788, Ep.G. 8:13)

Charlataneri, även då det uppmuntrades i de högsta kretsarna, kunde aldrig ursäktas.

Då man har i minnet förläggaren Görwells centrala position i nationens kulturella liv, är det naturligt att en rad konstnärer passerar revy i korrespondensen, inte sällan ledsagade av ampra kommentarer. Inte heller Bellman gick fri för detta i det att hans fantasi ansågs för profan⁵³ och hans livsstil för bohemisk,⁵⁴ men när Görwell några år före sin död tänker tillbaka på sin vän blir tonen varm:

Konungen [Gustaf III] kallade honom alltid för den *Svenske Anacreon*, och måste han ofta roa på Hofvet med sina Extemporalier: ty alt var hos honom Creationer för ögonblicket, doch först

väl upvärd af Drycker. Då tog han til sin Cithra, blundade ? detta gjorde han när det lyckades honom bäst, för at icke genom något ögats föremål störas uti sina Skapelser af Bilder och Toner ? och söng öfver hvad som behagade. [...] Han var altid min Vän, och blef sedan litet slägt med min Hustru. (Gjörwell till L. Hammarsköld 27/2 1808, Brev från Görwell 1808, Ep.G. 8:26)

Bland gustavianerna väckte Kellgren och Leopold hans beundran som sanna om än hetsiga begåvningar,⁵⁵ och särskilt den förres fränhet som kritiker föreföll honom klandervärd.⁵⁶ Denne häcklare av tidens dussinpoeter möter oss då och då i breven, dock inte alltid som den sensuelle sångaren eller ironiske satirikern utan också som den man, vars inre eld närdes av lungnoten:

Sal. Mannen [Kellgren] hade af Naturen en svag Kropps-Constitution, hvilken genom Livets Njutning, som han mycket älskade och följde, blifvit alt mera försvagad, hvartil det sista året sig fogade en deciderad Hectik, som tärde honom efterhand och slöt hans dagar. När han rörde sig, skred han fram på gatan med utseendet af et Lik. Med Kroppens Lidande förband sig en Sinnesotålighet och Envishet i högsta grad; hvarigenom också detta Lidande så mycket mer ökades, som han endast följde sin Inbildning, rättare sin Rädhåga, så at det minsta afskräckte honom ifrån Rörelsen, särdeles i fria Luften, at, då Läka- ren tilstyrkte honom gå ut och gjöra en liten Tour [...] gik han knapt 2 eller 3 steg utom Porten, så vände han straxt om, troendes minsta väderpust vara honom dödlig. (Gjörwell till J.N. Lindahl 20/4 1798, Brev från Görwell 1798, Ep.G. 8:20)

Till samma grupp av poeter som Kellgren och Leopold hörde Johan Gabriel Oxenstierna, Olof Celsius och Anna Maria Lenngren, alla utom den sistnämnda med säte i en eller flera svenska

akademier. Oxenstiernas *Skördarne* med sina in- tagande sörmlandsscener vann givetvis den nat- urälskande Gjörwells bifall.⁵⁷ Att han däremot kunde förklara Celsius' epos *Gustaviade* för ett mästerverk berodde nog mest på patriotism och respekt för denna höga genre, några större konst- närliga kvaliteter i verket är åtminstone för mig svårt att uppträcka,⁵⁸ men lika märkligt är måhän- da att fru Lenngren med sin ibland ironiska skär- pa inte stötte känslomänniskan Gjörwell utan omtalas som "cette Muse si sage & élégante", och det är uppenbart att det inte är en tom komplimang till en kollegas hustru.⁵⁹ Hur vidsynt han kunde vara illustreras kanske bäst av hans omdöme om en författare som till sin livshåll- ning var hans diametrala motsats, även om det religiösa intresset var gemensamt, nämligen Tho- rildlärjungen Lidner, som raskt gick mot under- gången. Han fick t.o.m. den tolerante Gjörwell att utbrista:

Fy den Liedner! huru han sig allestädes skickat!
Ingalunda ville jag något göra för hans Person,
som så missbrukat allas [...] Vålgjeringar [...].
(Gjörwell till P. Alströmer 8/4 1782, Brev från
Gjörwell 1782, Ep.G. 8:9. Jfr också brev till C.G.
Warmholtz 18/4 1780, Brev från Gjörwell 1780-
81, Ep.G. 8:8)

Icke desto mindre förmådde han se bortom den andliga och kroppsliga nöd och än en gång avge ett omdöme som accepterats av eftervärlden:

Skada för både Skalden [Lidner] och Fruen, at de voro så törstige och snaskige: de stodo därför icke at hjälpa. Han blir dock alltid en af våre lyckligaste Författare, med en Penna, som uti Målning och Känsla upnås af få. (Gjörwell till J.N.

Lindahl 29/II 1796, Brev från Gjörwell 1796, Ep.G. 8:18)

Om man inte fäster alltför stor vikt vid de ofrån- komliga artigheter Gjörwell strödde över mindre betydande författare, med vilka han kom i kon- takt, kan man hävda att hans uppfattning av den litterära utvecklingen i Sverige från barock till begynnande romantik inte på något avgörande sätt skiljer sig från den syn som härskade i akade- mierna och de vittra sällskapen vid denna tid eller, för den delen, den som kommer till uttryck idag. Frågan är nu om en sådan samstämmighet fortsätter att råda när den litterära horisonten vidgas.

Under 1600- och 1700-talen, då man med klassiker avsåg främst de antika skalderna, var det självklart att en ung författares väg började vid Medelhavet, även om ett besök i Paris och London kunde ge värdefulla impulser:

Smaken för de classiske både Grekiske och Latin- ske Auctorerne alt vidare bibehållen tilskapar icke allenast en solid Academicus, utan ock en skön Penna på Modersmålet, då man med detta Studium förbinder en lika tidigt väckt Känsla för den sköna och rika Naturen, detta outöseliga Original, och et Öga, som uti Konst och Snille- verk ingen ting häldre söker [...] än Naturens Aftryck i desamma. Granlåter, väl anbragte måge sira det Hela [...] men icke öfverhölja, mindre vanskapa detsamma. (Gjörwell till M. Floderus 10/4 1785, Brev från Gjörwell 1785-86, Ep.G. 8:11)

Gjörwell betraktade alltid de grekiska och ro- merska klassikerna som mönsterbildande för en uppåtsträvande talang och som ett gott botemedel mot svulst, även om deras auktoritet kunde

hota den poetiska friheten såsom förromantikerna gärna framhöll. Men vilka kunde då tjäna som vägvisare? För dem med höga ambitioner naturligtvis Homeros och Vergilius, men Gjörwell uppehåller sig sällan i den heroiska sfären. I stället finner han sig bättre tillrätta med Theokritos, ”det bästa Mönstret uti den Pastorale Vitterheten”, ett uttalande som ovanligt nog placerar denne högre inom genren än Vergilius.⁶⁰ Valet ger en antydning om det hedonistiska draget. Gjörwell sade sig ha i sin karaktär och som blir än tydligare då Anakreon och Horatius fogas till favoriterna,⁶¹ den senare inte bara som lyriker utan lagstiftare, vars *Ars poetica* ”innehåller Sanningar och Reglor, som säkerligen af alla erkännas”.⁶² För Gjörwell förblev den vergilianska-horatianska traditionen kungsådran i europeisk litteratur, en tradition som dessutom erbjöd stora möjligheter till förnyelse, vilket Delille, Oxenstierna och Florian visat, den senare även i romanens form.⁶³

Trots sin hedonism förnekade Gjörwell självklart inte litteraturens etiska värde, knappast någon i Sverige gjorde det, och fann det bekräftat i diktningen under ”le grand siècle”. För honom framstår La Fontaine, Boileau, Corneille, Racine, Bossuet och Fénelon som det yppersta Frankrike frambragt, vida överlägsna den kommande generationen,⁶⁴ då gudlösheten sattes i högsätet av Rousseau, d’Alembert och Voltaire.⁶⁵ Senare skulle han öppet fördöma dem:

Frankrike alstrar årligen nya Skalder; men knapt börja de qvåda, förr än de tro sig berättigade at vända denna så ädla Gofva mot Religionen och Sederne, liksom vore en Boileau, en Racine ej läsbar för det, at deras verk ej andas Gudlöshet och Last. (Gjörwell till A.G. & K. Leyonhufwud

27/10 1786, Brev från Gjörwell 1785–86, Ep.G. 8:11)

Gjörwell hävdade själv att han bedömde litteratur på ett fördomsfritt sätt: ”Jag betraktar och dömer hvar man eller Sak *på sit Ställe och efter sin Tid*”, men detta är en sanning med modifiering. Den gällde således inte de franska upplysningsförfattarna lika litet som deras motsatser Milton och Klopstock, som faktiskt J. Tengström försvarat i Vitterhetsakademien 1788.⁶⁷ Mer i hans smak var då Lessing,⁶⁸ Gellert,⁶⁹ Wieland⁷⁰ och slutligen Kotzebue, den svenska teaterpublikens förklarade gunstling.⁷¹

Man kan fråga sig på vilka grunder Gjörwell gjort detta val och svaret finns, tror jag, att söka i hans syn på den roll litteraturen skulle spela i samhället, för övrigt inte helt lätt att avgöra, eftersom många uttalanden är motsägelsefulla. Han är, vilket påpekats, en ”afgudadyrkare af det vackra och naturliga”,⁷² som påminner om att ”Poemer äro inga Postillor”,⁷³ men oftast säger han sig, precis som den övervägande majoriteten av landsmännen i eller utanför akademierna, vilja se det nyttiga förenat med det nöjsamma:

Hvar Sak för sig; och ve den Författare, som rifver ner en Kyrka, för at deraf bygga sig i stället et Lusthus: de behöfvas begge här i Lifvet [...]. (Gjörwell till J.N. Lindahl 16/4 1793, Gjörwell, Brefväxling, Suppl., 2, Familjebref, 1, 1780–93)

Hur fast hans moraliska övertygelse än må ha varit ville han inte, som vissa inom prästerskapet, se skönlitteratur förvandlad till propaganda.

Som dyrkare av det sköna var Gjörwell också enig med sina landsmän om att varje konstnär, som syftade högre än det komiska eller satiriska,

borde eftersträva *la belle nature*, så när P. Krafft d.ä. målat ett porträtt av dottern Gustava erbjöd sig en möjlighet att ånyo fastslå denna sanning:

[...] också såg jag, at den långvariga och besvärliga Sitningen var nog mycket teknad på Dit eget ansigte, under det at Kraften målade Dig; således afbildade han väl det Sanna; men när man tillika kan kläda Sanningen uti sina *tilbörliga* Blomsterflätor, så har man på ingendera sidan felat; (Gjörwell till G. Lindahl 24/7 1791, Gjörwell, Brevväxling, Suppl., 2, Familjebref, 1, 1780–93. Jfr Lever-tin, 1900, s. 20)

Här får givetvis inte ”Blomsterflätor” uppfattas som ett rättfärdigande av yttre ögonfärgnad i konsten, tvärtom varnar han ofta poeten och talaren för att försöka vinna en publik med så klumpiga metoder och föreslår som motmedel:

För någotdera af desse [det sökta och pråliga i poesin] har näppeligen någon Skald varit aldeles fri; men genom Öfning och Granskning, genom de bästa Författares Läsning, medelst den ständiga Bekantskapen med Naturen förädlas hos oss sjelfva Bildnings-Kraften, och rensas alt mera Språket. (Gjörwell till U.C. Forsberg 15/11 1787, Brev från Gjörwell 1787, Ep.G. 8:12. Jfr Gjörwell till S. Lagerbring 29/1 1785, Brev från Gjörwell 1785–86, Ep.G. 8:11)

Kompletterades nu detta dessutom med en rimligt sträng presskritik, fanns onekligen hopp om att den litterära nivån skulle kunna höjas:

[...] som en med Lärdom, Kritik och Smak skriven Recension icke litet tjener til at formera den unge Literators både omdöme och Penna [...]. (Gjörwell till O. Knös 18/6 1787, Brev från Gjörwell 1787, Ep.G. 8:12)

medan däremot att hoppas mycket av den breda allmänheten tycktes den erfarne journalisten och förläggaren naivt, men så kan väl även en sådan få tillåta sig ett anfall av spleen:

[...] ty änteligen så läsas, näst Kokböcker, Comedier, Romaner och Supervisor, ännu Minnes-Skrifter: lyckligt ändå, at hafva denne Väg öpen, för at stjåla i et lättsinnigt Publicum en och annan bit af sund spis. (Gjörwell till J.H. Lidén 20/11 1787, Brev från Gjörwell 1787, Ep.G. 8:12)⁷⁴

Om situationen var så prekär som han låter påskina, bör Gjörwell själv klandras, eftersom också han var teaterälskare, som gladdes åt att ”vårt Bollhus blir hvar dag brillantare”,⁷⁵ och inte ens föreställningar som tidsmässigt nästan sammanföll med gudstjänsten kunde avlocka honom något mer än en ironisk kommentar:

Den nya Smaken, at således alignera Aftonsången med Comedien [dramat], förädlar nu ock efterhand våre Landsorter; och må ej Norrköpings-boerne tro, at de ensamme dela den äran med Hufvudstaden, at vara eclairerade, ty Ljuset sprider sig alt vidare; (Gjörwell till S. Älf & J.H. Lidén 23/7 1786, Brev från Gjörwell 1785–86, Ep.G. 8:11)

Gjörwell unnade sig inte bara detta nöje utan skrupler utan skvallrade också för sina korrespondenter om att den stora primadonnan fru Olin ånyo var med barn,⁷⁶ att den strejkande balletten under vapenhot tvingats kapitulera etc, etc.⁷⁷ Hans aptit på nyheter från denna bohemiska värld var stor, och någon moralisk indignation färgar inte dessa redogörelser, lika litet som den där han förtjust berättar om sitt möte med skulptören Sergels nyfödda bastard.⁷⁸

I ännu högre grad än teatern uppväckte

romanen moralisternas vrede, medan akademierna gjorde det till en hederssak att ignorera den. Inte så Gjörwell, som öppet visade sin uppskattning av Cervantes, Fénelon, Florian, Gellert, Leonard, Wallenberg, Wieland m.fl., och inför den flodvåg som sköljde över den svenska bokmarknaden noterar han roat:

Tacka vil jag i Stockholm: här florerar nu en Litteratur af helt annan genre [än historiska källskrifter]; ty rättnu kommer intet Dagblad ut, som icke annonserar antingen en Roman utkommen, eller en Roman under Tryckning, eller en Roman under Öfversättning: (Gjörwell till P. Tham 28/7 1796, Gjörwell, Brefväxling, Suppl., 2, Familjebref, 2, 1794–96)

Överseendet hade dock sina gränser. Att han fann den engelska skräckromanen dekadent är mindre att undra över⁷⁹ än de hårda ord han fäller om vad han kallar politiska och filosofiska romaner, allt beröm av Fénelons *Télémaque* till trots. Sannolikt avsåg han därvidlag den grupp av författare som Marmontel och Rousseau tillhörde och som han betraktade som en samhällsfara.

Efter att man läst igenom *Collectio Gjörwelliana* står det klart, att Gjörwell var beredd att bevilja författaren stor frihet i dennes sökande efter en skönare verklighet än den som omger oss och slå vakt om dennes rätt att ledas av fantasi och inspiration.⁸⁰ En sådan uppfattning stod inte i strid med den officiella, nota bene så länge det inte rörde sig om thorildska irrläror, medan följande utvidgning av frihetsbegreppet däremot av de flesta nog uppfattats som betänklig:

Huru skulle Boileau se ut, om dylik [politisk] räfst öfverginge hans Editioner, för det han uphöjde sin Louis XIV på hela Europens bekost-

nad? Poëter äga fritt Språk. (Gjörwell till anon. 18/3 1777, Brev från Gjörwell 1775–77, Ep.G. 8:5)

och inte utan skadeglädje noterar han att S. Hof, författare till *Svenska Skalde-Konsten* publicerad i *Svenska Parnassen För År 1785*, tycks sakna känsla för poeternas legitima flykt i högre genrer.⁸¹ Då detta krav naturligt nog kunde komma i konflikt med den historiska sanningen framför allt i tragedier, epos och romaner, varnar han för flagrant avvikelse från verkligheten men vidhåller samtidigt sin tidigare ståndpunkt.⁸² Till Alströmer riktas den retoriska frågan:

Men efter jag så mycket plaiderat för Illusionen, så hvad skulle det blifva utaf alla våre Versmakare och Rimsnidare, om de icke fingo vandra omkring och taga oss med sig på deras Färder inom det så vidsträckt Inbildningens Land? Denna Rättighet får ingen af dem betagas, utan bör så klanderlöst, ehuru efter hvars och ens råd och lägenhet, utöfvas, alt up ifrån Regenten på Hof-Parnassen ända ned til Vitterhets-Oraclet i Bondestugan [...] (Gjörwell till P. Alströmer 7/2 1799, Gjörwell, Brefväxling, Suppl., 2, Familjebref, 4, 1799–1800)

Här möter vi i en lättsam formulering den andra grundpelaren i Gjörwells litteratursyn, att utan poetisk frihet låter sig inte den sköna verkligheten, *la belle nature*, fångas.

Om man så skall försöka att helt kort sammanfatta Gjörwells hållning i litterära frågor, som den framskyntar i breven, kan man först och främst slå fast att han tillhörde den dominerande grupp som i den klassisk-klassicistiska traditionen såg kungsådran i europeisk kultur, vilket bl.a. valet av förebildliga svenska författare visar. Hans fördomar mot fransk upplysning är

omöjliga att förneka, och även inför det stora seklets författare visade han mer behärskad entusiasm än brukligt var. Hans förståelse för engelsk litteratur hämmades uppenbarligen av bristande historisk inlevelse, som fallet Milton visar, medan däremot en ovanlig känsla för tysk vitterhet gjorde honom till en viktig länk mellan Sverige

och grannlandet i söder. Dessutom förkastade han aldrig, mig veterligt, en viss litteraturform på enbart religiösa eller moraliska grunder och visade därmed en fördomsfrihet som långt ifrån alla av hans samtida kunde yvas över och som eftervärlden inte alltid varit villig att erkänna.

Noter

1. *Den svenska litteraturen, 1, Från runor till romantik 1718–1830*, Stockholm 1999, s. 311.
2. Gjörwell själv talar om cirka 300 volymer år 1800, men hans egen tryckta förteckning från 1806 upp-tar 227. Gjörwell till N. Lindahl 11/2 1800, Gjörwell, Brevväxling, Suppl., 2, Familjebref, 4, 1799–1800; Gjörwell, C.C. 1806, *Förteckning på de af Trycket utkomne Arbeten som blifvit författade, utgifne eller förlagde af Carl C. Gjörwell*, Stockholm; Jfr Libris SB 17.
3. Lindroth, S., 1978, *Svensk lärdoms historia: Frihetstiden*. Stockholm, s. 88.
4. Christensson, J., 1996, *Lyckoriket: Studier i svensk upplysning*. Stockholm, ss. 63–102 utgör härvidlag ett undantag. Standardverken förblir Schüick, H. & Warburg, K., 1927, *Illustrerad svensk litteraturhistoria*, 3. Stockholm, s. 91 ff.; Lamm, M., 1918, *Upplysningstidens romantik*, 1. Stockholm, ss. 331–37, 423–25; von Beskow, B., 1863, *Minne af Kongl. Bibliotekarien Karl Kristofer Gjörwell*. *Svenska Akademiens handlingar I från År 1796*, 36, Stockholm; Fryxell, A., 1878, *Karl Kristofer Gjörwell. Berättelser ur svenska historien*, 44, Stockholm; Levertin, O., 1900, *Bibliotekarien C.C. Gjörwells familjebref*. *Svenska Memoarer och Bref*, 2, Stockholm; Sylwan, O., 1920, *En Stockholmskrönika ur C.C. Gjörwells Brev 1757–1778*. Stockholm.
5. Anon., 1811, *Polyfem*, fjerde Samlingen nr 23; Ljunggren, G., 1890, *Svenska vitterhetens häfder*, 4, s. 311 identifierar författaren som L. Hammarsköld; Atterbom, P.D.A., 1844, *Svenska siare och skaldar*, 3, Uppsala.
6. Beskow, 1863, ss. 82–83.
7. Beskow, 1863, s. 83. Som ett tidigt bevis på detta se:

- Anon., 1770, *Tankar öfver den bekante Parti-Skrifwaren, Kongl. Bibliothecarien, Herr Carl Christopher Gjørwells Almänna Tidningar, för År 1770, af en uprigtig Götheborgare*, Göteborg.
8. Gjørwell, C.C., 1806, *Anteckningar om Sig Sjelf, Upsatte af Carl C. Gjørwell*. Stockholm, s. 3; Gjørwell till C.G. von Brinckman 26/7 1811, Brev från Gjørwell 1811, Ep.G. 8:29. L. Lindholm i *Svenskt biografiskt lexikon*, Stockholm 1967–69, anser att denna person var hans far.
  9. Gjørwell till G. Porthan 20/11 1798, Brev från Gjørwell 1798, Ep.G. 8:20.
  10. Almquist har visat att Upfostrings-Sälskapet utgjordes av Gjørwell samt några personer, löst knutna till detta, och han nämner att J.H. Kellgren skall ha kallat Gjørwell grundaren och ende medlemmen. Almquist, J.A., 1905, *Uppfostringssällskapet, Historisk tidskrift*, 25, ss. 133–34. För dennes egen uppfattning se: Gjørwell till J.H. Lidén 8/1 1788, Brev från Gjørwell 1788, Ep.G. 8:13.
  11. Gjørwell till J.N. & G. Lindahl 28/7 1793. Gjørwell, Brevväxling, Suppl., 2, Familjebref, 1, 1780–93. Citerat i Levertin, 1900, s. 103.
  12. Gjørwell till Gustav III 7/8 1784 [nr 131], Brev från Gjørwell 1783–84, Ep.G. 8:10.
  13. Gjørwell till P. Alströmer 15/9 1785, Brev från Gjørwell 1785–86, Ep.G. 8:11.
  14. Gjørwell till anon. [möjligen H.W. Hachenburg] 16/1 1791, Gjørwell, Brevväxling, Suppl., 1, Från och till C.C. Gjørwell.
  15. Gjørwell till P. Alströmer 7/1 1778, Brev från Gjørwell 1778, Ep.G. 8:6.
  16. Gjørwell till C.J. Creutz 30/8 1774, Brev från Gjørwell 1771–74, Ep.G. 8:4.
  17. Almquist, 1905, ss. 130–31.
  18. Gjørwell till J.N. Lindahl 6/3 1792, Brev från Gjørwell 1791–92, Ep.G. 8:15. Jfr Lindholm, 1967.
  19. Gjørwell till J.H. Lidén 28/2 1792, Brev från Gjørwell 1791–92, Ep.G. 8:15.
  20. Gjørwell till G. Lindahl 10/11 1801, Gjørwell, Brevväxling, Suppl., 2, Familjebref, 5, 1801–06. Se Levertin, 1900, s. 213.
  21. Gjørwell till G. Lindahl 8/7 1800, Gjørwell, Brevväxling, Suppl., 2, Familjebref, 4, 1799–1800.
  22. Gjørwell till M. Floderus 10/4 1785, Brev från Gjørwell 1785–86, Ep.G. 8:11; Gjørwell till P. Alströmer 14/8 1777, Brev från Gjørwell 1775–77, Ep.G. 8:5.
  23. Gjørwell till F. Sparre 30/12 1773, Brev från Gjørwell 1771–74, Ep.G. 8:4.
  24. Gjørwell till P. Alströmer 11/8 1796, Gjørwell, Brevväxling, Suppl., 2, Familjebref, 2, 1794–96.
  25. Gjørwell till J.G.P. Möller 15/8 1800, Gjørwell, Brevväxling, Suppl., 1, Till och från C.C. Gjørwell.
  26. Fryxell, 1878, ss. 97–98.
  27. Gjørwell till C.G. Warmholtz 26/8 1774, Brev från Gjørwell 1771–74, Ep.G. 8:4.
  28. Gjørwell till G. d'Albedyhll 25/8 1788, Brev från Gjørwell 1788, Ep.G. 8:13. Se Carlsson, S. & Rosén, J., 1980, *Svensk historia*, 2, Stockholm, s. 186.
  29. Gjørwell till W. von Schwerin 19/4 1796, Brev från Gjørwell 1796, Ep.G. 8:18.
  30. Sällskapet grundades 1779 och levde vidare till mitten av 90-talet.
  31. Gjørwell till P. Alströmer 1/11 1779, Brev från Gjørwell 1779, Ep.G. 8:7.
  32. Gjørwell till G. Lindahl 26/3 1792, Gjørwell, Brevväxling, Suppl., 2, Familjebref, 1, 1780–93.
  33. Larson, A., 1959, *Sammansvärjningen mot Gustav III*, Uppsala, ss. 95–101.
  34. Infogad som appendix till brevet till A. Schönberg 9/11 1795, Brev från Gjørwell 1795, Ep.G. 8:17.
  35. Samma oberördhet framkommer också i skildringen av avrättningen av en uppenbarligen homosexuell mördare. Gjørwell till C.A.J. Mandorff 31/5 1796, Gjørwell, Brevväxling, Suppl., 2, Familjebref, 2, 1794–96.
  36. Jfr Levertin, 1900, s. 102; Lamm, 1918, s. 336.
  37. Borelius, H., 1901, "Gessners inflytande på svenska litteraturen", *Samlaren*, 22, s. 70.
  38. Gjørwell till J.N. Lindahl 23/3 1795, Brev från Gjørwell 1795, Ep.G. 8:17.
  39. Gjørwells hänvisning till "vår Martin" pekar på att Elias är konstnären även om hans broder Johan Fredrik också utnyttjade motivet. Bouppteckningen som upprättades efter Gustava and Johan Nik-

- las Lindahl och som idag förvaras i Vadstena ger inte svar på frågan. Jfr Levertin, 1900, s. 169.
40. Gjörwell till M. Floderus 19/4 1790, Brev från Gjörwell 1789–90, Ep.G. 8:14.
  41. Gjörwell till L. Hammarsköld 5/1 1808, Brev från Gjörwell 1808, Ep.G. 8:26.
  42. Gjörwell till G.J. Ehrensvärd 24/3 1775, Brev från Gjörwell 1775–77, Ep.G. 8:5.
  43. Gjörwell till J.H. Lidén 4/10 1791, Brev från Gjörwell 1791–92, Ep.G. 8:15.
  44. Gjörwell till A.D. Hummel 5/5 1800, Gjörwell, Brefväxling, Suppl., 2, Familjebref, 4, 1799–1800.
  45. Gjörwell till J.W. Spets 19/8 1803, Gjörwells Brefväxling, Suppl., 1, Till och från C.C. Gjörwell.
  46. Gjörwell till S. Älf 27/1 1795, Brev från Gjörwell 1795, Ep.G. 8:17.
  47. Gjörwell till J.N. Lindahl 8/7 1802, Brev från Gjörwell 1801–02, Ep.G. 8:23.
  48. Gjörwell, C.C., 1755, *Anmärkingar uti Svänska Lärdomshistorien*, u.o. Citerat i Swahn, S., 1974, *Ryktets förvandlingar*, Lund, s. 149.
  49. Gjörwell till anon. 16/8 1763, Brev från Gjörwell 1760–63, Ep.G. 8:2; Gjörwell till P. Alströmer 8/8 1782, Brev från Gjörwell 1782, Ep.G. 8:9.
  50. Gjörwell till P.A. Wallmark 29/9 1808, Brev från Gjörwell 1808, Ep.G. 8:26.
  51. Gjörwell till C.G. von Brinkman utan datum, Brev från Gjörwell 1779, Ep.G. 8:7.
  52. Gjörwell till J.N. Lindahl 13/1 1797, Brev från Gjörwell 1797, Ep.G. 8:19.
  53. Gjörwell till anon. 8/5 1778, Brev från Gjörwell 1778, Ep.G. 8:6.
  54. Gjörwell till G. Lindahl 15/3 1793, Gjörwell, Brefväxling, Suppl., 2, Familjebref, 1, 1780–93.
  55. Gjörwell till P. Alströmer 5–6/6 1779, Brev från Gjörwell 1779, Ep.G. 8:7.
  56. Gjörwell till J.N. Lindahl 16/12 1796, Brev från Gjörwell 1796, Ep.G. 8:18.
  57. Gjörwell till G. Lindahl 29/4 1796, Gjörwell, Brefväxling, Suppl., 2, Familjebref, 2, 1794–96.
  58. Gjörwell till S. Lagerbring 15/4 1774, Brev från Gjörwell 1771–74, Ep.G. 8:4.
  59. Gjörwell till C. Lenngren 31/1 1797, Gjörwell, Brefväxling, Suppl., 2, Familjebref, 3, 1797–98; Gjörwell till G. Lindahl 24/12 1795, Gjörwell, Brefväxling, Suppl., 2, Familjebref, 2, 1794–96; Gjörwell till D.E. Holmquist 4/10 1798, Brev från Gjörwell 1798, Ep.G. 8:20.
  60. Gjörwell till H. Kullberg 24/6 1795, Brev från Gjörwell 1795, Ep.G. 8:17; Gjörwell till G. Lindahl 28/2 1809, Gjörwell, Brefväxling, Suppl., 2, Familjebref, 6, 1807–11.
  61. Gjörwell till G. Lindahl 20/2 1798, Gjörwell, Brefväxling, Suppl., 2, Familjebref, 3, 1797–98; Gjörwell till C. Fleming 14/11 1805, Brev från Gjörwell 1805–07, Ep.G. 8:25. Levertin är en av de få som uppmärksammat det. Se Levertin, 1900, s. 171.
  62. Gjörwell till L. Hammarsköld 12/12 1807, Brev från Gjörwell 1805–07, Ep.G. 8:25.
  63. Gjörwell till C.A.J. Mandorff 27/12 1792, Gjörwell, Brefväxling, Suppl., 2, Familjebref, 1, 1780–93; Gjörwell till G. Lindahl 19/9 1800, Gjörwell, Brefväxling, Suppl., 2, Familjebref, 4, 1799–1800.
  64. Gjörwell till C.G. von Brinkman 10/11 1786, Brev från Gjörwell 1785–86, Ep.G. 8:11; Gjörwell till J.N. Lindahl 14/10 1794, Gjörwell, Brefväxling, Suppl., 2, Familjebref, 2, 1794–96; Gjörwell till P. Alströmer 23/10 1777, Brev från Gjörwell 1775–77, Ep.G. 8:5.
  65. Gjörwell till C.G. Warmholtz 24/3 1767, Brev från Gjörwell 1764–70, Ep.G. 8:3.
  66. Gjörwell till C.G. von Brinckman 10/11 1786, Brev från Gjörwell 1785–86, Ep.G. 8:11.
  67. Gjörwell till C.G. Warmholtz 2/9 1760, Brev från Gjörwell 1760–63, Ep.G. 8:2. Däremot stöttes han inte bort av det som vanligen betraktades som Shakespeares otyglade geni utan insåg hans storhet. Gjörwell till G. Lindahl 20/4 1804, Gjörwell, Brefväxling, Suppl., 2, Familjebref, 5, 1801–06.
  68. Gjörwell till J.G. Forsgren 25/6 1797, Gjörwell, Brefväxling, Suppl., 2, Familjebref, 3, 1797–98.
  69. Gjörwell till anon. 3/11 1787, Gjörwell, Brefväxling, Suppl., 1, Från och till C.C. Gjörwell, nr 91.
  70. Gjörwell till P.A. Wallmark, 11/2 1810, Brev från Gjörwell 1810, Ep.G. 8:28.
  71. Gjörwell till G. Eurén 10/2 1794, Brev från Gjör-

- well 1793–94, Ep.G. 8:16; Gjørwell till G. Lindahl 20/5 1803, Gjørwell, Brefväxling, Suppl., 2, Familjebref, 5, 1801–06.
72. Gjørwell till familjen Lindahl 18/9 1791, Gjørwell, Brefväxling, Suppl., 2, Familjebref, 1, 1780–93. Citerat i Levertin, 1900, s. 31.
73. Gjørwell till G. Ehrensvärd 5/8 1769, Brev från Gjørwell 1764–70, Ep.G. 8:3. Jfr Sylwan, 1920, s. 27.
74. Jfr också hans ogillande av gängse publikfrieri i brev till F. Sparre 3/10 1777, Brev från Gjørwell 1775–77, Ep.G. 8:5.
75. Gjørwell till S. Lagerbring 2/11 1773, Brev från Gjørwell 1771–74, Ep.G. 8:4. Jfr Sylwan, 1920, s. 67.
76. Gjørwell till P. Alströmer 31/12 1776, Brev från Gjørwell 1775–77, Ep.G. 8:5.
77. Gjørwell till P. Alströmer 30/7 1775, Brev från Gjørwell 1775–77, Ep.G. 8:5.
78. Gjørwell till G. Lindahl 22/7 1792. Gjørwell, Brefväxling, Suppl., 2, Familjebref, 1, 1780–93. Citerat i Levertin, 1900, ss. 79–80.
79. Gjørwell till G. Lindahl 16/5 1800, Gjørwell, Brefväxling, Suppl., 2, Familjebref, 4, 1799–1800.
80. Gjørwell till L.F. Rääf 19/4 1809, Brev från Gjørwell 1809, Ep.G. 8:27.
81. Gjørwell till F. Sparre 8/7 1779, Brev från Gjørwell 1779, Ep.G. 8:7.
82. Gjørwell till E.J. Almquist 29/10 1800, Brev från Gjørwell 1800, Ep.G. 8:22.

Johan Crom – hattmakarålderman i Stockholm 1751–1754

CURT HAUFFMAN

Johan Crom föddes 1697 i Säter (döpt 30 juli). Han var nummer nio i en syskonskara av tolv. Föräldrarna var rådmannen och plåtslagaren Hans Michelsson Crom och dennes hustru Malin Jacobsdotter. Fadern sägs ha varit en förständig och gudfruktig man; modern var piga innan hon gifte sig.

Brodern Jacob, som var ungefär sju år äldre än Johan, blev framgångsrik tobaksfabrikör i Stockholm. Förhållandet mellan bröderna tycks ha varit gott, och kanske var det Jacob som lockade Johan till Stockholm, dit han kom som gesäll 1717 och betalade för skylt och kanna i gesällskapet den 3 november. Han hade en ganska lång gesälltid bakom sig, innan han blev mästare 1723. Han sökte och vann burskap 27 april 1725 – en av hans löftesmän var hans svärfar, hattmakaren Paul Gerhardt. Johan hade tidigare arbetat som gesäll hos denne. Samma dag anecknades han också i Borgerskapets militärkårer under kapten Kruses infanterikompani och fick sitt gevär granskat och godkänt samt betalade

10 daler silvermynt (smt) i burskapspengar och 6 daler kopparmynt (kmt) till de fattiga.

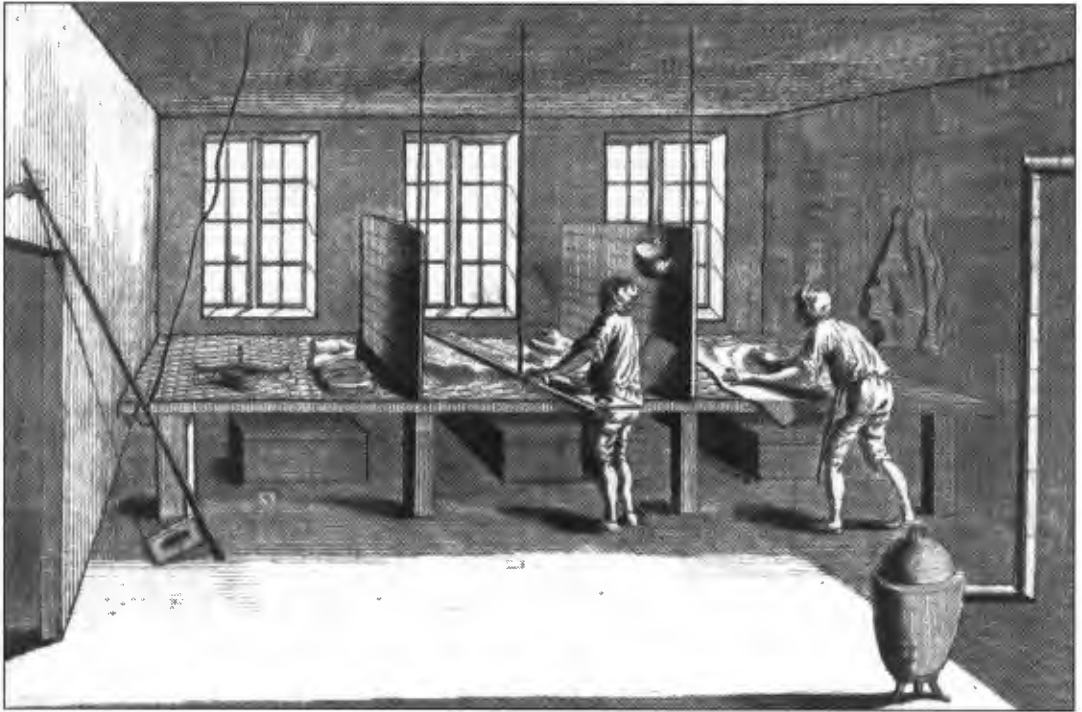
Johan Crom gifte sig 10 november 1724 med Catharina Gerhardt. Vigseln ägde rum i Catharinas föräldrahem vid Hornsgatan och förrätades av kyrkoherden i Maria. Bruden var åtta år yngre än brudgummen och dotter till hattmakaråldermannen Paul Gerhardt och dennes hustru Anna Catharina Hoffman. Hon fick i hemgift husgeråd m.m. för 1 000 daler kmt – en god hjälp till de nygiftas bosättning. Johan och Catharina fick inte mindre än elva barn, av vilka dock fem dog i späid ålder. Barnen tycks ha varit begåvade och välutbildade av husförhörslängderna att döma. Tidvis fanns informator i hemmet. Johan hade själv en mycket driven handstil, vilket antyder god skolutbildning. Av barnen blev Johan Paul styrman; Catharina gifte sig med kofferdikaptenen Johan Christoffer Ryberg; Jacob blev hattstofferare och senare handlare i Mariefred; Mårten blev kofferdikaptен, bosatt på Gotland; Carl Fredrik arbetade i faderns bod,

men dog ganska ung. Många ättlingar är kända men ingen fortsatte den stolta hattmakartraditionen som räknade minst fyra generationer. Hustru Catharina dog 1746. Johan gifte ett drygt år senare om sig med Elisabeth Sundström. Hon var dotter till bryggaren Erik Sundström och dennes hustru Catharina Andersdotter. Hennes hemgift upptar en tre sidor lång lista som ger en intressant inblick i vad en förmögen borgardotter kunde medföra i boet ifråga om dukar, servetter, handdukar, kläder, möbler, smycken och silverföremål, tillsammans värt 2 225 daler kmt. I det andra äktenskapet föddes två döttrar, av vilka den yngsta fick nöddop och dog av slag, endast två dagar gammal. Dottern Maria Elisabeth gifte sig med grosshandlaren Anders Rosendahl, som var änklings efter en dotterdotter till hennes farbror Jacob. Johan Crom begrovs, 58 år gammal, 27 maj 1755 efter att länge ha varit sjuk. Hustru Elisabeth dog i lungsot ett par år senare, bara 29 år gammal.

Som nygifta bodde Johan och Catharina först i kvarteret Småland – det ligger omedelbart sydväst om Maria kyrka. De flyttade snart till det närliggande kvarteret Jupiter mindre, där de hyrde en bostad vid Hornsgatan. I december 1727 köpte de för 3 200 daler kmt en egen fastighet i samma kvarter vid Mariagatan av hattmakaren Johan Ziegra. Köpet möjliggjordes genom ett lån hos Justitiekollegiet. Tomten mätte 16 alnar längsgatan och 38 alnar vinkelrätt däremot. Tomtöret var 3 daler, 22 öre smt årligen. Huset bestod av två våningar med torvtak. Varje våning hade fyra rum, och under huset var en välvd källare med järndörr – däremot saknades vind. På gården fanns uthus eller som det skrivs ”små nödiga lägenheter”. Dessutom fick Johan genom köpet

överta en inredd hattmakarverkstad. Säkert fick han också hjälp av sin svärfar att skaffa ett råvarulager, och Catharina var naturligtvis som hattmakardotter väl insatt i hantverket och en värdefull medarbetare i hattmakeriet. Övervåningen hyrde de ut till en skomakarfamilj för 80 daler kmt. 1 juni 1734 köpte de till granngården i hörnet av Återwändsgränden och Mariagatan för 1 200 daler kmt. Den låg på fri grund och tomtens mätte 25x25,5 alnar. År 1735, när verksamheten börjat gå riktigt bra, drabbades familjen av en svår olycka: ”Hattmakaren Johan Crom är genom en olyckelig Wädeld, uti ett näringslöst och utfattigt tilstånd satt”. 1737 sålde de sin första gård för 2 000 daler kmt – således med en förlust av 1 200 daler. År 1745 visade Crom upp en ritning i Byggningskollegium på ett stenhus i två våningar med tegeltak som han ville bygga upp på sin tomt vid Mariagatan. Detta beviljades av kollegiet, sedan ritningen granskats av stadsarkitekten Johan Eberhard Carlberg. Han fick låna pengar till bygget av sin svägerska, Magdalena Crom, eller formellt från hennes barn, som Johan var förmyndare för. Huset hade först 20 fönsterluster, senare 29. Det värderades tillsammans med tomtens till 24 000 daler kmt. Fastigheten såldes efter Johan Croms död på auktion och förstördes vid den stora eldsvådan 19 juli 1759. Den låg omedelbart söder om Hornsgatan ungefär mitt emellan Maria kyrka och Götgatan. Familjen bodde inte ensam i det stora huset utan hade en till tre hyresgäster under årens lopp. Hyran låg på mellan 350 och 400 daler kmt årligen, vilket tyder på en god lägenhetsstandard.

I hemmet fanns många värdefulla föremål av främst silver, tenn och koppar; bland de finare pjäserna kan nämnas ett slagur värderat till 100

Bilden visar tre faktbåsar i ett hattmakeri från 1700-talet. I det mittersta faktar en gesäll, dvs. att han bearbetar ullen med sin faktbåge för att rengöra den från skräp. I det vänstra bålet syns tydligt det galler som täcker bordet och genom vilket skräp från ullen kan falla ned. På bordet står en våg som används för att väga upp erforderlig materialmängd. Där ligger också en bunt färdigfaktade filter som så småningom skall bli till var sin hatt. Gesällen längst till höger pressar samman ullen med ett stycke pergament. I kistorna på golvet kan gesällerna förvara sina verktyg. Ur: Krünitz: Oekonomische Encyclopädie, XXVII Theil, Figur 1519.

daler kmt. Hustru Catharina hade en ovanligt omfattande garderob, värderad till 848 daler kmt. Crom höll sig med egen häst, ett par karror och en öppen schäs. Den samlade förmögenheten värderades 1747 till över 31 000 daler kmt och visar att familjen levde på stor fot men samtidigt högt över sina tillgångar, eftersom skulderna uppgick till över 37 000 daler. Det kan tilläggas,

att Johan hade peruk och hustrun Catharina styvkjortel liksom även dottern – detta var beskattningsbar lyx på den tiden.

Johan och Catharina var kyrksamma och tycks regelbundet ha tagit nattvarden. Johan hyrde för 6 daler årligen en bänkplats i kyrkan. Många tecken tyder på en god sammanhållning inom släkten. Johans bror, Jacob, höll på att råka

illa ut för sin religiositet, när det på 1720-talet framkom att han läst en bok med pietistisk anstrykning. Vid första förhör uppgav han rättframt att han tyckte att den fördjupade hans tro, men när han upptäckte att ärendet höll på att ta en hotande vändning för hans del, ändrade han sig och förklarade att han var en enkel och obildad man, som inte förstått hur felaktigt bokens innehåll var. Därigenom klarade han sig från vidare straff. Bröderna var goda vänner och uppväxta tillsammans, så Johan kunde nog styrka sig vara minst lika obildad, om så skulle ha erfordrats. Det kan också nämnas att Johan hjälpte sin bror, plåtslagarmästaren Michael Crom, när plåt- och harneskmakarna i Säter ansökte i Kommerskollegium om att få bilda eget ämbete omkring 1730. Johan kallas redan då "Kongl. Hattmakare".

Utvecklingen av Croms yrkesverksamhet avspeglar sig i taxeringsuppgifter och antal anställda. Crom taxerades första gången 1725 och då ganska lågt. Redan nästa år var taxeringen höjd och bibehölls sedan på ungefär samma nivå till 1735, då den åter höjdes. Möjligen hängde detta samman med att hans svärfar dog, och att Crom då fick överta en del av dennes stora kundkrets. Emellertid befriades han från skatt samma år och ytterligare två år på grund av eldsvådan, trots att hans verksamhet hade stor omfattning. 1738 är hans taxering höjd till samma nivå som före branden, och de följande tio åren var Crom den näst äldermannen högst beskattade hattmakaren. 1750–54 är han plötsligt mycket lågt taxerad, och de båda sistnämnda åren står han också på restlängd – jag återkommer till orsaken.

1727 hade han i tjänst en gesäll, en gosse och en piga. Antalet anställda växte fram till branden

till tre gesäller, en lärling, en bodjungfru och två pigor. Med undantag av åren närmast efter branden höll sig antalet anställda på den nivån ända till år 1747 – viss tid hade han t.o.m. fyra gesäller – mer än någon annan mästare. Sedan minskade antalet undan för undan, och på 1750-talet hade Crom oftast ingen gesäll alls.

Tjänstefolket är endast känt till namn med några undantag: Croms första lärgosse hette Tolle Ekström och skulle drygt 25 år senare komma att efterträda sin mästare som älderman. 1730 hette gossen Anders Stadig och var från Säter – kanske någon av föräldrahemmets grannar bett Johan om att ge sonen en god utbildning – många senare hattmakare i Stockholm bar namnet Stadig. Bodjungfrun hette 1730 Magdalena Lagerberg och blev så småningom gift med en hattmakare – Johan Crom var därvid bröllopsvittne och dessutom fadder till hennes första barn. Crom gick 1738 i borgen för sin gesäll Simon Hagerstrand, vilken som lösdrivare efterspanades för att tas ut till krigstjänst vid Livgardet. Gesällen Mathias Widerberg hade en sommar gömt en påse med bäver- och kaninhår under sin säng – han erkände dock först efter långa förhör att påsen var hans och att han tänkt göra sig en hatt – han påstod sig ha köpt håren men omständigheterna tyder på att han stulit dem från sin mästare, troligen omärkligt och litet i taget. 1739 avled lärgossarna Johan Fahlström och Petter Svensson, och de fick båda en värdig begravning på sin mästars bekostnad. Crom hade väl inte anledning att kosta på så mycket om han inte känt saknad efter gossarna, och det således rått ett gott förhållande i verkstaden mellan arbetsgivare och lärlingar. Pigan Catharina Strähle fick 1747 ett oäkta barn med hatt-

makargesällen Gustaf Siöberg. 1754 hade Crom en daglönare Michel Giös, 62 år gammal, ”sängliggande uti ett siukligt tilstånd” – han gjorde väl någon liten nytta när han kunde. Hattmakarmästaren Anders Risbeck (d.y.) arbetade en tid som gesäll hos Crom liksom den tidigare nämnde mästaren Tolle Ekström. Det är nog ett tecken på att verkstaden hade gott anseende.

Anna Andersdotter var anställd hos familjen Crom som amma från slutet av oktober 1735 till 1740 och därefter som piga till 1 oktober 1748. Som amma hade hon 80 daler kmt om året i lön och som piga 48 daler. Från piglönen drogs bl.a.: ett förkläde för 7:16 daler kmt, garnfärgning 5:14, fyra alnar damast 39, silke och tråd 1:1, satinkjortel 42, tråstrumpor 1:16, två par skor à 6, siden-tygskofta 84, åderlåtning 1:4, sidentygmössa 12, gotlandströja 12, plåster 2:16 och två kjortlar för 13 respektive 18 daler – dessutom drogs åtta års skatt à 4:4 som mästaren erlagt för henne. Som synes fick inte Anna mycket pengar kvar på lönen trots sitt mångåriga arbete – det var nog ett vanligt öde för den tidens pigor.

Verkstadens lager värderades 1747 till 1700 daler kmt och verktygen till 540 daler, vilket visar att verksamheten var omfattande.

Crom hyrde en mycket fin stenbod i Nya Kvarnhuset vid Slussen – han betalade inte mindre än 50 daler smt årligen i hyra för den till staden. Han förband sig i kontraktet bl.a. att vidmakthålla boden i gott skick och inte använda någon eld där.

I Nordiska muséet förvaras hattmakargesällernas välkomma, en ståtlig silverpjäs, gjord 1716. 21 gesäller som väl alla bidragit till välkommans anskaffning, har fått sina namn ingraverade i den, och dessutom står svärförklarligt nog ”Jo-

han Crom 1730” – jag gissar att Crom erbjudit sig att låta snygga upp eller laga den och i det sammanhanget sett till att hans eget namn blivit ditsatt. Det stämmer väl med hans ofta visade generositet och flotthet. Han var vid den tiden lådmästare hos gesällerna.

Den 26 april 1731 skedde val till bisittare i hattmakarämbetet, och två dagar senare förordnades Crom till ämbetet av Magistraten och avlade samma dag bisittareden inför borgmästaren.

Crom nöjde sig inte med att sälja hattar enbart i sin bod i Stockholm: i augusti 1734 upplästes en skrivelse från Crom i Kommerskollegium. Han klagade över att ett parti hattar som han sänt till Villmanstrand beslagtogs där, eftersom de inte var stämplade som svensktillverkade enligt 1734 års stämpelordning. Crom anhöll att få ut sina hattar och att få besked om förordningen avsågs gälla för hantverksprodukter, eftersom tullinspektoren vägrat stämpla hattarna i Stockholm på hans begäran. Inspektoren inkallades och uppgav att han fått order att bara stämpla manufakturvaror. I februari 1735 klagade Crom åter att ett parti om fem dussin hattar av olika sorter beslagtogs för honom för att de varit ostämplade, denna gång i Fredrikshamn. Kollegiet överlade ingående om detta och granskade därvid även den gamla stämpelordningen av år 1687. Beslutet blev att dels infordra en detaljerad redogörelse från accisrätten i Fredrikshamn, dels att skriva till överståthållaren och samtliga landshövdingar att förordningen skulle tillämpas även på hantverkarnas varor. Croms hattar frigavs så småningom, och han kunde känna sig mycket nöjd med sin insats. Oklarheter om tillämpningen av stämpelordningen bestod dock i flera år.

Hattmakargesällernas välkomma, en ståtlig silverpokal som idag återfinns utställd i Nordiska museet, Stockholm. Välkomman är tillverkad 1716 i hovguldsmeden Peter Hennings verkstad. Den väger 3 370 gram och måste ha kostat närmare 1 000 daler kopparmynt. Namnen på 21 gesäller finns ingraverade i välkomman och dessutom: Johan Crom 1730. Under gravyren finns en rad små maskaroner med hål igenom, där senare tillkomna gesäller kunde hänga upp sina namnskyltar i silver. En sådan skylt kostade 6 daler kmt och betalades av gesällen själva. Foto: Nordiska museet.

I december 1737 anklagades Crom i Stora Sjö-tullsrätten för att ha fört in 44 alnar glanslärf från London men bara deklarerat för 22 alnar. Crom berättade en så pass otrolig historia att den förmodligen var sann: En man i London som för fyra år sedan varit i Croms tjänst, hade hört om Croms olycka vid vådelden på Södermalm och sänt honom glanslärfen i present utan att ange hur mycket det var. Eftersom Crom sade sig tidigare infört glanslärf från London och det aldrig varit mer än 22 alnar, hade han utgått från att det inte heller nu var mer. Rätten granskade journalerna och fann att Crom talade sanning och beslöt därför att han skulle slippa straff om han gick ed på sin berättelse, vilket han gjorde samma dag ”med hand å bok”.

Ett år senare anmälde Crom i Sjö-tullsrätten att en engelsk båtsman kommit in i hans bod och velat sälja nio stycken engelska hattar. Pigan i boden hade visat hem honom till Crom, men då denne förklarade för båtsmannen att sådan handel var olaglig, hade båtsmannen sprungit i väg utan ett ord och aldrig återkommit. Crom lämnade hattarna till Rätten och fick en lagstadgad belöning. Hattarnas sammanlagda värde uppskattades till 108 daler kmt.

Tidens gynnande av svenskt hantverk framför utländskt var i allmänhet till glädje för hattmakarna men inte alltid: Crom fick 1739 avslag i Kommerskollegium på en ansökan att importera glanslärf för en av kung Fredrik beställd hatt. Kollegiet ansåg att svensktillverkad lärf skulle användas, men Crom ville inte godkänna kvalitén på den svenska lärf som uppvisades och anmärkte att den var den dyrare. En tilltänkt leverantör fick dessutom lov att erkänna att ”hwad swärtan angår, kunde han ej så aldeles försäkra,

att den ej af sig swärta torde”. Tänk om kungen invigt den nya hatten i regnväder och visat sig svartrandig i ansiktet inför sina undersåtar! Det hade kunnat bli en lika underbar historia som den om kejsarens nya kläder. Crom ville också importera tagelknappar, vilket ledde till att knappmakarna inkallades – de berättade att de skulle kunna göra sådana tagelknappar som Crom önskade, om denne bara skaffade dem erforderligt råmaterial, men även då till mycket högre pris. De ansåg det dessutom inte mödan värt att importera en så liten mängd råmaterial som behövdes. Crom inkallades och kollegiet gav honom besked att han inte kunde få tillstånd att införa varken glanslärfä eller tagelknappar, eftersom dessa varor kunde tillverkas inom riket. Crom gavs också en uppläxning för att han inte var mera angelägen om att uppmuntra tillverkningen inom riket. Två månader senare uppvisade en lärfämakare fin glanslärfä som han tillverkat. Crom inkallades till kollegiet för att besiktiga den och sade att stycket var ganska bra även om det inte kunde jämföras med det som brukades i kungens hattar, men Crom ansåg att han kunde använda det. Han tillade uppmuntrande, att den svenska tillverkningen nog kunde utvecklas och bli riktigt bra – detta borde väl ha blidkat kollegiet efter den kritik det förut givit honom.

I början av år 1743 kallades Crom till Kommerskollegium för att hjälpa kollegiet att lösa ett mycket knepigt skråproblem: Hattmakarämbetet i Karlskrona hade besvärat sig över att två hattmakare i Karlshamn inte tillhörde ämbetet och därigenom gjorde stor skada mot den rätte hattmakaren på platsen, som sorterade under ämbetet i Karlskrona. De två anmälda hattma-

karna som även kallades filtmakare, hade förklarat, att det fanns två sorters hattmakare – de som valkade med händerna och de som valkade med fötterna. De tillhörde själva den förstnämnda sorten och löd därför under filt- och hattmakarämbetet i Malmö, medan ämbetet i Karlskrona och dess representant i Karlshamn tillhörde dem som valkade med fötterna. Detta leder ganska osökt tankarna till den bittra politiska striden i *Gullivers resor* om huruvida frukostägget skall knackas i den stora eller lilla änden. Crom bekräftade skillnaden så tillvida att gesäller inte antogs i hattmakarämbetet om de arbetat för filtmakare och tvärs om. Någon skillnad beträffande valkning förelåg dock inte enligt honom. Fina hattar måste alltid valkas med händerna, medan grövre hattar kunde valkas omväxlande med händer och fötter. I Sverige fanns bara ett filt- och hattmakarämbete, nämligen det i Malmö; däremot fanns flera sådana ämbeten i utlandet. Kollegiet var tillfredsställt med Crooms redogörelse och fortsatte förtroendefullt att kalla honom som rådgivare vid liknande ärenden, trots att han gärna utnyttjade tillfället att begära förmaner för hattmakarämbetet.

Crom gjorde också mycket affärer med Kronan: i augusti 1732 träffade han tillsammans med ämbetsbröderna Paul Gerhardt och Johan Högborg ett avtal med översten Arfwed Posse om en leverans till Livgardet av 650 enkla uniformshattar med runda tennknappar och galoner för totalt 1 625 daler smt. En liknande beställning gjordes av Posse 1734 till samma hattmakare. Den omfattade 73 underofficershattar och 1 836 menigas hattar och uppgick totalt till drygt 4 850 daler smt.

Den 30 juni 1736 slöt Crom tillsammans med

Johan Högberg kontrakt med översten för Savolax och Nyslåts läns regemente, Gabriel Lagerhielm, om en leverans av 1 038 uniformshattar ”med hwita Camelhårsgaloner och en Knapp samt tre uppfästningar”. Det väckte avund hos de andra hattmakarna med en omfattande tvist inom ämbetet som följd. Detta ledde vidare till att Crom och Högberg 1737 gemensamt utarbetade ett förslag till fördelning av kommande kronoloveranser. Förslaget antogs av ämbetet men kom att överträdas gång på gång av både Crom och Högberg och de andra mästarna.

Strax efter nyår 1742 förhandlade Crom och Högberg på Krigskollegium med presidenten Carl Cronstedt, generalfälttygmästaren Peter Siöblad och kungliga rådet Gabriel von Seth om en leverans av av 4 000 uniformshattar. Hattmakarna klagade över bristen på lammull i landet till följd av importsvårigheterna, och kollegiet lovade att beordra Manufakturkontoret att förse dem med så mycken ull som de kunde behöva för att tillverka hattarna för armén. Utrustningsläget var ju kritiskt efter vår krigsförklaring mot Ryssland.

Sommaren 1751 slöt Crom och hans kollegor Ekström och Hasselgren kontrakt med Kongl. Gardet om 1 530 hattar, vilka fördelades på samtliga mästare. Tillverkningen av 99 stycken finare hattar för hautboister och underofficerare förbehölls dock för de tre initiativtagarna.

1741 råkade Crom i tvist med hattmakaren Petter Norström från Norrköping som under Croms frånvaro olovligen färgat ett par hattar i Croms verkstad. Norström sade sig ha fått lov av Croms tillrättargesäll. ”Mester Crom yttrade sig att hans färg kåstar penningar, och den som witterligen förleder hans folck, och gör något arbe-

te i hans wärckstad, den kan han föga bättre anse än en tiuf”. Norström erbjöd sig att betala färgen, som högst kunde vara värd 6 eller 8 styver, eftersom hattarna färgats endast en gång – skulle han ha gjort dem färdiga kunde värdet ha stigit till högst 3 öre. Ämbetskollegiet ansåg, att detta var ett allvarligt brott mot skråordningen och dömde Norström till 40 mark smt i böter samt beslöt att hattarna skulle överlämnas till Politikollegium för utdelning till fattiga.

1749 anmäldes Crom av stadsfiskalen för att han inte haft tänd lykta på ena sidan av sitt hus på kvällen den 1 november. Crom förklarade, att lampan till denna lykta smält sönder och därför varit borta på lagning – han blev därför frikänd från böter.

Den 18 maj 1750 sammanträdde borgmästare och råd och behandlade en skrivelse från hattmakarämbetet som visade att Johan Crom valts till ålderman 28 april, men Magistraten skriver att han ”för wissa omständigheter icke kan med denna Syssla beswäras”, och ämbetet uppmanades att välja en annan ålderman.

Hattmakarämbetets svar blev säkert chockrande oväntat för Magistraten: Vid sin sammankomst 4 juni konstaterade ämbetet ”thet the en gång hållit wahl, hwarwid the nu äfwen wille förblifwa”. Detta är ett ganska unikt ärende – Magistraten hade haft full rätt att utse Tolle Ekström, som var uppsatt i andra förslagsrum, men valde att föreslå omval och antog slutligen – efter mycken vanda och många överläggningar, kan man tänka – Crom till ålderman enligt ämbetets önskan. Det hade då varit utan ålderman i ett och ett halvt år men dock letts av Crom som äldste bisittare under hela den tiden. Hattmakarnas ämbetslåda förvarades alltid hos ålderman-

nen, men under den här tiden fanns denna på källaren Riga vid Österlånggatan. Förmodligen bars den hem till Crom på Söder i triumftåg av alla hattmakarna, när belseutet var klart. Den 5 augusti 1751 ledde Crom för första gången en sammankomst i ämbetet som ålderman. Vid det tillfället deltog självaste borgmästaren, Johan Schenning. Kanske det skulle ses som en försonande och hedrande gest mot hattmakarämbetet efter allt krångel. Även Crom och de andra hattmakarna anslog en försonande ton i protokollet och överlämnade resultatet av valet till bisittare efter Crom till ”then högädla Magistratens högunstiga godtyckio i ödmukhet att hemställas”. Varför Magistraten ursprungligen inte ville anta Crom är okänt för mig – kanske var det på grund av hans vacklande ekonomi. Ärendet måste ses som en stor prestigeförlust för Magistraten och bidrog väl till dess senare medgivande att skrämbetena själva tilläts utse ålderman.

Som bisittare skötte Crom ordentligt ämbetets ekonomi. Det verkar som han försökte reda upp alla gamla räkenskaper, som antagligen blivit försummade under den avgångne åldermannens sjukdom och depression.

Under ämbetets sammankomst 27 oktober 1750 fick Crom i uppdrag att skriva ett drivbrev om gesällen Anders Götherström från Åbo som olovligen rest från sin mästare där utan att betala tillbaka lånade pengar samt om gesällen Törne Enegren som utan lov lämnat Stockholm efter att ha bedragit två mästare och var skyldig böter till ämbetslådan. Crom som var flink med pennen skrev omedelbart och läste upp brevet, och det beslöts att det skulle avgå till samtliga hattmakarämbeten i landet. ”Drivbrevet” var en form av efterlysning. I det beskrivs gesällens försyn-

delse och begärs att han skall utestängas från hantverket i den stad där han påträffas, och att han skall beordras att återvända till den stad han lämnat för att sona sina synder. Det var således nästan omöjligt för en försumlig gesäll att någon längre tid utöva sitt yrke på annan plats och än mindre hoppas på att någonsin kunna bli mästare. Vid behov kunde efterlysningen utsträckas över hela Europa.

Vid samma möte fördelades under god sämja en hattleverans till Upplands regemente enligt kontrakt med översten Friedrich Sparre.

Annorlunda blev det med ett avtal som hattmakarna Johan Johansson Hellberg och Johan Petri Johansson slöt 9 november 1750 med översten August Ehrenswärd om en leverans till Kongl. Artillerie Regimentet om 1017 hattar. Enligt Hellberg och Johansson var det hårda förhandlingar, och översten krävde att endast de två och inga andra hattmakare skulle stå för leveransen och garantera hattarnas kvalitet. Detta styrktes med Ehrenswärds egenhändigt underskrivna intyg, som finns bevarat. Ordern riskerade annars att hamna i Norrköping – ett av Hellbergs

Johan Croms sigill.

och Johanssons argument för att få ordern till Stockholm var att hattmakarna där betalade dryga inkvarteringspengar till regementet. Efter löftet till Ehrenswärd försökte Hellberg och Johansson enligt egen uppgift att i smyg fördela leveransen på hela ämbetet genom att kalla alla mästare hem till Johansson utan rådsbisittarens närvaro, men endast fem infann sig och fick del av leveransen. De övriga, med Crom i spetsen – ”våra träedryga wederparter” – anmälde Hellberg och Johansson för Ämbetskollegiet, där de dömdes 21 april 1751 till 100 daler smt böter enligt Magistratens resolutioner av 16 november 1708 och 13 december 1709, som angav att all militiebeklädnad skulle fördelas inom ämbetet av åldermannen och bisittarna i rådsbisittarens närvaro. Hellberg och Johansson påstod sig inte känna till dessa resolutioner och sade sig veta, att rådsbisittaren aldrig tidigare deltagit vid någon fördelning – två uppenbart felaktiga påståenden som inte stärkte deras ställning. De framförde också att de inte fått del av den ovannämnda leveransen till Upplands regemente. Den som drabbades hårdast av denna tvist var den ganska oskyldiga Sara Elisabeth Lanell, hustru till Johansson. Hennes man dog, och hemmet förstördes av eldsvåda innan processen var över. Den komplicerades av att hattmakarämbetet saknade ålderman vid tiden för kontraktsskrivningen, varför Magistratens utdragna handläggning av åldermannsställningen hade sin del i det hela. Det framgår tydligt mellan raderna, att något annat inbördes groll är den djupare anledningen till denna tvist, som borde ha varit onödig. Ärendet överklagades till Magistraten, som tydligen fann det mycket svårt, för mer än tre år efter Ämbetskollegiets dom var det ännu inte avgjort

utan 10 maj 1754 kallades parterna på nytt till förhör. Det lär också ha behandlats i Kommerkollegium, men jag har inte funnit några fler anteckningar i målet. (De som bevarats omfattar 24 sidor.)

Crom meddelade vid hattmakarnas sammankomst 25 mars 1751 att han varit kallad till Ämbetskollegium och klandrats för att ämbetet inte tilldelat änkan Maria Hellberg någon gesäll. Crom och de andra mästarna försökte övertala tre gesäller, men ingen var villig att arbeta för Maria. De beordrades därför att inställa sig i kollegiet nästa förmiddag för beslut. Hade ämbetet haft en ålderman, hade denne kunnat besluta i ärendet.

I augusti 1752 ledde Crom som ålderman en aktion i Ämbetskollegium mot avskedade soldaten från Dalregementet Samuel Grönman, som bönhasat och tillverkat hattar. Genom stadsfiskalen hade 23 nya hattar och diverse verktyg beslagtogs hos Grönman. Visserligen fick soldater som lärt hantverk utöva detta när de låg i garnison enligt kunglig resolution från 1718, men bestämmelsen kunde inte tillämpas på Grönman eftersom han dels var avskedad, dels aldrig tillhört Stockholms garnison. Grönman bad om förskoning, eftersom han handlat i oförstånd och erbjöd sig att i fortsättningen arbeta för någon mästare. Crom och hans bisittare beteckade sig dock för hans tjänster ”emedan hans liderlighet skal wara ganska stor”. Grönman dömdes till 10 daler smts böter, och de beslagtagna hattarna och verktygen tilldelades hattmakarämbetet.

Samma dag anklagade Crom ytterligare en bönhas, nämligen artillerihantlangaren Johan Friedrich Deutzin vid Gotlandsbrigaden. Även för denne beslagtogs hattar och verktyg. Deutzin

uppvisade ett intyg av sin chef, att han hade rätt att vistas i Stockholm. Under förhöret framkom, att Deutzin länge setat i arrest och för ungefär ett och ett halvt år sedan tvingats springa gatlopp på Norra och Södra torgen. Jag tycker dock, att detta knappast hade med målet att göra. Deutzin fick tillbaka sina verktyg m.m. men fick ej använda dem i staden, som han snarast skulle lämna. Det bedömdes tydligen av kollegiet som något av ett gränsfall om Deutzin skulle kunna stödja sig på den tidigare nämnda resolutionen av år 1718.

I november samma år stämde Crom i egen-skap av ålderman sin ämbetsbroder Arfwed Ekeberg för att denne antagit gesällen Anders Norman i sin tjänst, utan att denne fått avsked från sin tidigare mästare Johan Öhman. Vidare skall Ekeberg utfarit i vanvördiga ord mot ålderman-nen, när denne sökt tala honom till rätta. Ekeberg förklarade, att han trott gesällen Norman varit "fyrig", d.v.s. arbetslös, och han förnekade att han förolämpat Crom. Norman inkallades och sade sig inte vilja arbeta vidare för Öhman. Ämbetskollegiet bedömer Ekebergs och Normans handlande som straffbart men förskonar dem från annat straff än att Norman omedelbart skall återgå till Öhman. Ekeberg kan mot sitt nekande inte fällas för att ha förolämpat Crom, men varnas dock allvarligt att hädanefter taga sig till vara för slikt uppträdande. Detta kan synas som en seger för Crom, men rätteligen borde han som ålderman ha kunnat handlägga ärendet utan hjälp av kollegiet.

Dessa tre ärenden från 1752 är väl värda att studera i sin helhet av den som närmare vill sätta sig in i skråtidens förhållanden.

En för skråväsendet i teorin ganska revolutio-

nerande skrivelse utfärdades 1752 i kung Adolf Fredriks namn. Det första villkoret, som en gosse tidigare måst uppfylla för att bli antagen som lärling i något ämbete, kunde han inte göra något åt själv: Gossen måste vara född i äkta säng – det krävde både generalskrået av 1621 och hattmakarskrået av 1622. I den allmänna skråordningen av år 1669 uttrycks det så: "Alle Läropoi- kar skole antagas in för ämbetet uthi Gillet och [---] hafwe sitt bördz eller wittnesbref som ginast lägges i lådan". Kravet hade visserligen strukits i 1720 års skråordning men tillämpades ändå inom hattmakarämbetet liksom inom andra skråämbeten. I den nya kungliga skrivelsen sägs bl.a.: "Som Wij förnummit att inga andra blifwa till läro Gåssar i Handtwärck och Skrán antagne, än the som med Börds Bref kunna intyga, att the äro födda af äckta säng, hwarigenom händer, att oäckta Barn [---] betagas tillfälle till Loflig näring; Altså och emedan Wij anser en slik sedwana så mycket mindre wara grundad på skäl eller billighet, som lagen wid straffets utsättjande för lägersmåhl och hor, hwarken betager the Brotslige theras heder och trowärdighet, eller stadgar, att the för sådane förbrytelser måge sätjas ifrån sine Sysslor och Embeten, hwarföre ock Barnen, som genom ett slikt olofligt omgänge oskyldigt, hwad them angår, blifwit framfödde, eij eller böra med någon hårdhet och swårighet anses; Fördenskull och som Föräldrar och Förmyndare åligga [---] sörja för äckta Barns antagande i Handtwärckshus, men oäckta Barn sällan hafwa någon som them befordrar; Altså hafwe Wij [---] i Nåder för godt funnit, att oäckta Barn, sedan the, antingen sielfwe eller genom andre försedt sig med bewis, att the kommit till dop och Christendom, samt sig ärligen och

Christeligen förhållit, skola hädanefter, när the sig wid Handwärecks hus och Skrán anmäla, ther läringar tarfwat, wid Fyratijo Dr Silf:mts wite i lära antagas [---]. Thet är altså [---] Wär nådige willja och Befallning [---] thet oäckta Barn wid Embeten och Skrán [---] intet något hinder i antagandet göras skall [---].”

För dagens människor verkar väl synpunkterna självklara, men för Johan Crom och hans kollegor var det säkert svårsmält, eftersom det stred mot både bokstav och andemening i deras uråldriga *gewohnheiten*. Seden med börsbrev bibehölls också länge än inom hattmakarämbetet – det yngsta bevarade som jag funnit är daterat 1765.

I mitten av mars 1753 var Crom åter i Ämbetskollegiet. Denna gång för att klaga på gesällen Henric Slorf, som lämnat sin mästare Johan Sandberg, trots att han hade en skuld på 15 plåtar. Han hade dessutom gjort fyra hattfilter i en annan verkstad. Slorf erkände men försvarade sig med att han aldrig kunde betala sin skuld eller föda hustru och barn på sin låga lön, som bara var 1 daler kmt om dagen och fri kost för egen del. Han sade sig ha gjort filtarna av hår, som tillfallit den tidigare nämnde Samuel Grönmans barn vid dennes död och för att hjälpa dessa fattiga barn. Kollegiet klandrade Slorf och framhöll också, att hans egen fattigdom mest orsakats av hans omvittnade liderlighet. Han befalldes att återgå till sin mästare, och sedan han bevisat att han inte stulit håren fick han tillåtelse att på sin fritid färdigställa filtarna till hattar eftersom han var så fattig.

I september samma år, 1753, anmälde Crom i Ämbetskollegium gesällerna Abraham Barck och Jacob Solin. Den förre, som tydligen var åltge-

säll, hade vägrat att omskåda nya gesäller enligt den lista han fått av åldermannen och som gick ut på att den mästare som längst saknat gesäll skulle få den förste tillgänglige. Han skall t.o.m. ha slängt bort pappret inför ögonen på Crom. Solin hade sammankallat andra gesäller till en sammankomst på gesällhärbarget under arbetstid. Båda gesällerna erkände och fick av kollegiet förmånen att välja straff: böter om 3 daler smt eller fyra dagar på vatten och bröd. Det tycks mig som om Crom förlorat sin auktoritet som ålderman – kanske hade det samband med hans sjukdom.

Vid kvartalssammankomsten 25 maj 1754 begärde Crom att få bli befriad från åldermansbefattningen till följd av dålig hälsa. Både rådsbisittaren och samtliga mästare bad honom dock att sitta kvar, varför Crom lovade att göra så åtminstone till nästa kvartal. Detta tar jag som ett tecken på att han var omtyckt.

Vid det tillfället upplästes ett utdrag ur Kommerskollegiets protokoll av 8 april. Det innehöll ett tillstånd för hattmakarna att i fortsättningen slippa stämpla sina hattar i Hallrätten. Ända sedan Hallrätten inrättades 1739 hade Crom varit med och stridit för detta tillstånd, såsom framgår av min bok från 1994 om hattmakarämbetet: *Hattmakarämbetet i Stockholm 1650–1750*, del 1, s. 6–7 och 47–50. Ovanligt luddiga förordningar var grunden för denna strid. Ämbetet i Stockholm underrättade landsortens hattmakarämbeten om den lyckliga utgången av detta segslitna ärende. Det var en sista triumf för Crom, som var honom väl unt.

Den 30 september 1754 sammankallades ämbetet till något av ett krismöte: gesällen Peter Sandberg hade anmält till Crom att han förlovat

sig med en hattmakaränka och därför begärt att ämbetet skulle extrainkallas för att han skulle kunna äska ämbetet. Detta hade dock förvägrats honom, eftersom ämbetet ansåg att han gott kunde vänta till nästa kvartal. Sandberg var dock inte nöjd med detta beslut utan besvärade sig i Ämbetskollegium, som beslutat att ämbetet skulle sammanträda i frågan den 6 augusti vid 10 daler smt vite. Detta ledde i sin tur till att ämbetet överklagade till Magistraten men endast med resultat att vitet förhöjdes. Ämbetet gav sig inte utan gick till nästa instans, nämligen Kommerkollegium, där det dock gick ännu sämre. Det måste ha känts pinsamt för Crom att behöva redogöra för allt detta i protokollet. Jag kan inte låta bli att tycka litet synd om honom. Sandberg äskade ämbetet och blev mästare några veckor senare.

Crom begärde 14 oktober 1754 på nytt att få avgå som ålderman på grund av sin sjuklighet och denna gång beviljade ämbetet detta, och Tolle Ekström valdes till hans efterträdare.

Crom hade redan omkring 1730 av staden fått förtroendeuppdraget att vara rotmästare vid kvarterssprutan, och vid vådelden på Södermalm 1730 gjorde han ett drygt arbete. Det hjälpte inte alltid att brandvakten varje timme ropade:

”Guds härliga, milda och mäktiga hand
Bevare vår stad för eld och brand!”

Den 21 januari 1736 utbröt en eldsvåda på Södermalm, och familjen Croms hus brann ner, och de förlorade alla sina ägodelar. Johan var då själv på marknaden i Hedemora – han hade säkert önskat att han varit hemma i stället och skött sprutan – kanske hade han då kunnat rädda nå-

got. Efter det hade han ständiga ekonomiska problem, trots att han själv påstår att ”jag icke på något slösaktigt sätt försatt min egendom” – vilket jag dock något betvivlar.

Den 26 augusti 1754 begärde sig Crom i konkurs genom att lämna in en skrivelse till Magistraten: ”Ehuru, under the 30 åhren jag varit Borgare, jag, på alt uppränckeligit sätt, sökt så inrätta min lefnad, att jag, enär påfordrades, skulle kunna betala, en och war af mine Herrar Borgenärer; har dock åtskillige mig tillstötte olyckor, såsom i synnerhet, then olyckeliga eldsvådan, som åhr 1736 mig öfwergeck, och uti hwilken jag i löst och fast förlorade, i thet ringaste 30000: dahlr koppmts värde, jemte siukdomar och andra bewisliga skador till öfwer 8000 Dr do mynt; satt mig i thet beklageliga tillstånd, att jag icke efter önskan, ser mig till fullo kunna förnöia alla mina Herrar Borgenärer, fast än jag med högsta flit thereafter sträfwat, ock nog arbetat mig ifrån then gjäld, jag i så mätto iråkat; finner nu alt therfore, [---] ej annan utväg för mig, än på en gång afstå all min egendom, till samtelige mine Herrar Borgenärens förnöijande, så långt then räcker, [---]”. Bland hans borgenärer märks svägerskan Magdalena Crom, vars fordran var inte mindre än 25 000 daler kmt, samt svärsonen skeppskaptenen – Johan Christoffer Ryberg, svågern järnkrämaren Anders Westerman, svärmödan bryggaränkan Catharina Sundström och hattmakaren Tolle Ekström. Croms tillgångar omfattar bl.a. stenhuset – ”jemte papperstapeter i en Kammare” – som värderas till 30 000 daler kmt samt en hel del föremål av silver, tenn, koppar, mässing och järn, fina dukar, servietter, gardiner och sängkläder; bland de många möblerna kan nämnas ett väggur, flera

speglar och 14 ryssläderstolar och vidare körredskap och en stor uppsättning hattmakarverktyg men märkligt nog förtecknas inget lager av hattar eller råmaterial, vilket måste ha funnits. Den intressantaste boken är en *Cosmographia* på tyska. Johan har fordringar på närmare 4 000 daler kmt, bl.a. har riksrådet greve Taube och greve Magnus De la Gardie mer än 20 år gamla obetalda skulder för hattar och flera andra grevar och baroner är listade, bl.a. var baronen Bror Cederström skyldig för fyra vita maskeradhattar – de höga herrarna som borde ha bäst råd, hade inte alltid så bråttom att betala och tycks inte ha skämts för det. Generalen och burggreven von Dona var skyldig inte mindre än 300 daler för levererade hattar. Totalt uppger Crom sina tillgångar till över 36 000 daler kmt men skulderna är över 40 000 daler. Crom dog innan processen var avslutad. Hustru Elisabeth anhöll att hennes hemgift skulle undantas från konkursboet. Auktion hölls 28 och 29 april 1755 och inbringade endast 27 000 daler kmt.

Mitt intryck av Johan Crom är att han var en duktig ålderman, hattmakare och affärsman. – han höll god ordning på hattmakarämbetets ekonomi – men tyvärr inte på sin egen. Han ville gärna glänsa, var generös till övermått, ärlig, omtyckt av ämbetsbröder och av anställda. Både olycka, sjukdom och slöseri bidrog till hans tragiska konkurs. Hans auktoritet som ålderman försvagades under hans sjukdom. Han bidrog både som bisittare och som ålderman till att förbättra hattmakarämbetets ställning.

Släktnamnet kan även skrivas Chrom, Croem, Crohm, Croom, Kram, Krom, Kroom, Krum, Kråm.

Viktigaste källor är Magistrat och Rådhusrätt med underlydande institutioner, kämnärsrätterna, mantalslängder och församlingsböcker i SSA; Kommerskollegium, länshuvudböcker och Kassmans samlingar i RA; Westinska samlingen i UUB. Författaren har en notapparat som detaljerat redovisar alla källor.

”Den politiska räknekonstens skrämästare”

Per Adolf Granberg

Publicist som sammanställde statistik över Sverige

HENRIK HÖJER

Per Adolf Granberg (1770–1841) hör knappast till de mer kända personerna i svensk historia. I den mån han överhuvudtaget har nämnts i något verk, har han framställts som en stridbar dussinförfattare. Ovännerna i samtiden verkar ha varit många, vilket tydligen har smittat av sig på historieskrivningen om honom.

Ursprungligen kom Granberg från knappa förhållanden i Göteborg. Fadern var handlare men hade gått i konkurs redan innan sonens föddes. Enligt en barndomskamrat hade föräldrarna inte råd att låta honom studera, utan Granberg var helt igenom självlärd. Sedermera undervisade han i bland annat språk och matematik i Göteborg. Därtill var han verksam som informator. Vid slutet av 1790-talet debuterade han som diktare och novellist. Under 1800-talets första decennium var han anställd i Kammarkollegium som kammarskrivare. Därefter började Granberg leva av pennan och av ett boktryckeri han förvärvat tillsammans med en kompanjon.

Hans fortsatta publicistiska verksamhet inne-

fattade bland annat dikter, tragedier, äreminnen, noveller samt flera naturvetenskapliga och historiska verk, men hans litterära produktion har betraktats som föga originell.¹ Till Granbergs mer banbrytande insatser hör emellertid det statistiska verk som han gav ut i två delar åren 1816 och 1820. Denna artikel syftar framför allt till att närmare belysa Granbergs statistiska verksamhet och placera denna i ett historiskt sammanhang.

Vad gäller statistiken hade visserligen publicisten Carl Christopher Gjörwell introducerat själva begreppet redan 1793 i sitt verk *Historiska och Statistiska Tidningar*, men den förste att sammanställa och publicera en övergripande nationell statistik var trots allt Granberg, vars verk *Utkast till en svensk statistik* enligt Nils Sylvan är att betrakta som ett ”pionjärbete”.² Granbergs insats på området ledde till ytterligare engagemang; på 1820-talet kom han att ingå i tidningen *Anmärkarens* redaktion, där han bland annat skulle behandla just statistiska frågor.³ Granbergs intresse för statistik kan dessutom ha varit

en av orsakerna till att han 1826 blev utnämnd till sekreterare i Lantbruksakademien, där man hyste ett stort intresse för statistik under tidigt 1800-tal. Han gav i och med denna befattning ut tidskrifterna *Arkif för Hushållningen och Näringsarne* och *Arkif för Landtmän och Trädgårdsodlare*, där han skrev om en mängd praktiska ting vad gäller jordbruk och skogsbruk.

Den första delen av *Utkast till en svensk statistik* från 1816 syftade emellertid till att vara en "tavla af Sveriges närvarande belägenhet" och riktade sig enligt författaren till regenten, som behövde en teckning av näringslivet och de samhällliga behoven. Dessutom menade Granberg att boken var den första i sitt slag:

Med undantag af de få upplysningar rörande fäderneslandet som finnas i vissa läroböcker och de statistiska öfversigter som utgöra inledningen till några Geografiska verk, äga vi intet försök att efter en systematisk ordning författa en Svensk Statistik. Sjelfa vetenskapen är för öfrigt så ny, i anseende till sin form, att dess gränser ännu ej äro med visshet bestämda.⁴

Orsaken till att Granberg gav sig på sitt statistiska projekt var de "oriktiga begrepp man hos oss hade om statistik". Verket översattes snabbt till andra språk.⁵ Bakgrunden till att Granberg menade att själva vetenskapen var så ny att dess gränser inte var fastställda var den begreppsfröskjutning som höll på att ske under 1800-talets första årtionden. Statistik hade ursprungligen varit en metod (härörande från tyska universitet) för att beskriva en stats resurser i ord. Den siffervetenskap med brittiska rötter som var populär under 1700-talet som Tabellverket sysslat med sedan mitten av 1700-talet kallades i samtiden för "politisk aritmetik". Den begreppsfrö-

skjutning som skulle ske under tidigt 1800-tal hade till stora delar sitt upphov i skotten John Sinclairs retoriska stöld från 1798, då han helt enkelt applicerade begreppet "statistik" på den siffervetenskap som fanns.⁶ Statistik behöll då betydelsen övergripande beskrivning av ett lands tillstånd, men efterhand alltmer med hjälp av siffror och tabeller. Efterhand fick begreppet även betydelsen kvantifiering i allmänhet.

Granbergs *Utkast till en svensk statistik* från 1816 präglades av samtidens motsättning mellan siffra och ord – vilken lämpade sig bäst för en trovärdig framställning av verkligheten? Visserligen menade Granberg att "allt omsider kan avgöras genom Kalkylen", och förordade tabellen som verktyg för att blottlägga samhällslivets mekanismer och nationens resurser.⁷ Men samtidigt byggde hans statistik över Sverige till stor del faktiskt på ord och inte på siffror. Så gott som hela framställningen var i ord, och byggde till stor del på rent kvalitativa omdömen. Ett antal sifferuppgifter och ett fåtal tabeller kompletterade texten.

I riksdagen hade man redan 1809 efterfrågat förbättrad statistik över landet, och hela detta intresse för ökad nationell självkänedom kan sättas i samband med förlusten av den östra rikshalvan Finland. Med Tegnér's ord handlade det om att "inom Sveriges gräns eröfra Finland åter". Istället för nya utrikespolitiska äventyr vände man sig inåt, och under 1800-talet skedde en allt snabbare samhällelig integration av det nya bernadotteska "lill-Sverige". I mer konkreta termer krävde den redan 1809 efterfrågande representationsreformen förbättrade uppgifter om Sveriges befolkning och beskattning. Granbergs del i denna historiska process var att publicera ett

nationellt statistiskt verk – det första i sin genre – där Sverige kartlades och dess tillstånd diskuterades offentligt.

Den nationella statistiken som genre skulle under 1800-talets gång bli viktig och storsäljande. Man kan, något förenklat, se dessa böcker som ett slags föregångare till dagens *Statistisk årsbok för Sverige*. Granberg var alltså pionjären på svensk mark i denna genre, men han var knappast den som uppfann den. Hans inspirationskällor var sannolikt tyska statistiker. Dispositionen av *Utkast till en svensk statistik* byggde på en önskan om en allmän kartläggning av landet. Kapitlen i verket berörde saker som landets allmänna indelning och beskrivning, klimat, natur, invånare, näringsliv samt städer. Den andra delen av statistiken från 1820 behandlade till stor del den svenska förvaltningen.

Vad beträffar synen på befolkningen – en av de mest centrala frågorna inom statistiken – stod Granberg i beroende av sina föregångsmän i Tabellverket på 1700-talet. De eftersträvade framför allt en kvantitativt stor befolkning och diskuterade inte några närmare kvalitativa aspekter av denna befolknings liv och leverne. Granberg menade i denna anda att befolkningen i Sverige skulle kunna mångdubblas, men han förkastade 1700-talets spekulationer om att samtidens förmenta underbefolkning var resultatet av en fortlöpande folkminskning som rena gissningar.⁸ Rent metodiskt stod Granberg delvis närmare den gamla politiska aritmetikens förhållningssätt än den nya statistikens metoder. Den gamla politiska aritmetiken från 1700-talet byggde till stor del på uppskattningar och kalkyler, och inte sällan på rena gissningar. Felkällorna vid vidlyftiga

Per Adolf Granberg.

sifferoperationer där man multiplicerar approximerade tal kan givetvis bli mycket stora. Till den nyare statistikens premisser hörde istället att man skulle räkna allt.⁹ Granberg var även i detta avseende lik sina föregångsmän inom den politiska aritmetiken från 1700-talet. I sin statistik över boskapsskötseln i Sverige kritiserade han Tabellverkets siffror över boskapen i landet – ”Tabellverket måste i detta fall vara opålitligt och snarast upptaga för litet” – och kalkylerade istället helt enkelt med 6 hästar per hemman, och multiplicerade sedan resolut med antalet hemman i landet.¹⁰ En i våra ögon högst betänklig metod, men ett vanligt tillvägagångssätt enligt 1700-talets normer för politisk aritmetik. Problemet var ofta helt enkelt att man sällan hade några

siffror att tillgå överhuvudtaget, varför denna typ av överslag fick ersätta faktiska datainsamlingar. Detta tillvägagångssätt speglade också det faktum att man önskade sig *nationell* statistik, men de flesta tillgängliga sifferuppgifterna i samtiden byggde endast på lokala undersökningar.

Även i frågan om vem statistiken riktade sig till stod Granberg kvar i 1700-talets tankemönster. Enligt förordet riktade sig verket till regenten, som behövde närmare uppgifter om landet. Men i och med att verket ändå trycktes anar man en dubbelhet i denna deklaration. Även den läsandande allmänheten kunde i och med *Utkast till en svensk statistik* ta del av landets resurser, förhållanden och belägenhet. Detta var något nytt. Tillgång till offentlig information om samhällsangelägenheter var en viktig förutsättning för skapandet av 1800-talets medborgare, som ersatte den gamla undersåten.

Statistiken i Granbergs tappning skilde sig dock även från den siffervetenskap som Tabellverket hade befattat sig med sedan mitten av 1700-talet. Det sysslade med vad man idag kallar demografi, medan statistik syftade till att beskriva långt fler aspekter av ett samhälle än enbart dess befolkningsstorlek. "Vårt tabellverk är i sitt slag förträffligt, ehuru dess upplysningar icke kunna vara pålitliga i annat än hvad som rörer invånarne", ansåg Granberg.¹¹ Därför menade han att statistiken skulle beröra många fler aspekter av landets resurser än enbart befolkningen. Exempelvis jordbruksproduktion och bergshantering borde enligt Granberg inventeras och föras upp i tabellform, för att kunna förbättra näringslivet. Sifferinsamling och statistik hade naturligtvis att göra med resursinventering och begynnande nationell utvärdering. Med veten-

skapliga metoder skulle man lära känna sitt land för att kunna kontrollera samhället i en allt högre grad.

Granberg betraktade statistiken som en detaljerad geografi och hans mål var att söka skildra det inre förhållandet i landet.¹² Men eftersom många upplysningar om landets förvaltning och samhällsliv var hemliga behövde han en fullmakt från K. Maj:t för att få de upplysningar och uppgifter han behövde från de statliga kollegierna inför arbetet med statistiken.¹³ Och resultatet var, om man får tro Granbergs samtida, tämligen lyckat. Enligt Hans Järta var *Utkast till en svensk statistik* det tillförlitligaste verk inom området som fanns i samtiden, även om han i en ironisk underdrift menade att verket knappast förrådde någon "idealistisk utsväfning".¹⁴ Statistiken håna- nades nämligen av konservativa och romantiska tänkare för att vara en materialistisk vetenskap, där allt mänskligt reducerades till siffror och kalkyler. Statistik kom därför att bli en av symbolerna för den begynnande moderniseringen.

Som många andra verksamma på det statistiska fältet under 1800-talet hade Granberg ingen universitetsbakgrund. Statistik sågs av sina förespråkare som en i första hand praktiskt användbar vetenskap med tydliga liberala förtecken, varför dess anhängare och förkämpar inte i någon högre grad kom från de konservativt präglade universiteten, där man enligt belackarna ägnade sig åt verklighetsfrämmande hårklyverier.

Den svenska statistik Granberg var upphovsman till mottogs som sagt positivt i samtiden. I *Allmänna Journalen* betonade man verkets "redighet, ordning och noggrannhet" och att statistiken var ett värdefullt tillskott till samhällsde-

batten. Men man var oroad över de sammanhang som blottades i och med Granbergs statistiska verk. Om översikten över Sveriges ekonomiska förhållanden inte var direkt ”glädjande för patrioterna”, så var ”moralitetens progressiva försämrande med hvarje år” något än värre. Det var förhållandet mellan äkta och oäkta barn – som hade lyfts fram i en fotnot i Granbergs statistik – som vållade recensenten ett sådant bekymmer. Det relativa förhållandet framställde en fortlöpande ökning av proportionen oäkta barn, vilken enligt *Allmänna Journalen* skulle hävas genom mer vårdad uppfostran av de lägre folkgrupperna, mindre lyx och mer hårt arbete. Dessutom efterfrågades statistik över rättegångar och brottmål under samma tidsperiod som behandlades i statistiken över äkta och oäkta barn. Därigenom skulle man kunna fastställa än fler samband över samhällsmoraliska frågor. Därmed hade man tangerat en aspekt som skulle präglade den statistiska diskursen under stora delar av 1800-talet, moralisk statistik. Recensionen avslutades:

Med den böjelse nationen för närvarande tyckes yttra för att lära känna sig sjelf och sin fädernesbygd, gör Rec. sig det hoppet, att Förf. skall, utom ett rättvist bifall av hvarje läsare, äfven finna en afsättning som svarar mot den kostnad han nedlagt, och som kan uppmuntra honom till fortsättningsens utgifvande.¹⁵

När den andra delen av Granbergs statistik kom ut 1820, lovordade man även den i recensionerna. Omdömet om den första delen var, enligt recensenten i *Allmänna Journalen*, redan tillräckligt stadgat och verket ”ackrediteradt hos den läsande publiken”, varför några närmare omdö-

men om själva framställningen inte behövdes. Däremot väckte själva resultaten stort intresse hos recensenter och allmänhet.¹⁶ För det faktum att statistik och sifferuppgifter om landets tillstånd offentliggjordes på detta sätt var något tämligen nytt. Tidigare hade siffror – i den mån de överhuvudtaget fanns – över ett lands angelägenheter och tillstånd oftast varit hemliga och ansetts som enbart statmaktens angelägenhet. Men under 1800-talets första decennier skedde stora förändringar på den punkten. Mängder av statistik kom att publiceras i takt med den läsande publikens växande intresse för att ta del av sifferframställda samband i samhället, som allt mer började bli synonymt med ”nationen”. De berörde allt fler aspekter av samhällslivet och framställde en mängd regelbundenheter vad gäller människans sociala beteende.

Granberg var alltså den förste att publicera ett sammanhållet statistiskt verk över Sverige, och till hans andra pionjärgärningar hör vissa av hans litterära arbeten. Det har sagts att Granbergs bredd är unik för svensk litteratur, och till hans prestationer hör att han införde den sentimentala och bekännande prosabetraktelsen i den svenska litteraturen. Därmed var han en av dem som banade vägen för den realistiska romanens genombrott.¹⁷

Till Granbergs andra skrifter hör ett aldrig publicerat utkast till en ny administrativ indelning för Sverige.¹⁸ Intresset för en förändrad indelning av landet var något som närdes i Lantbruksakademien. Orsaken var de överlappande indelningarna av landet skapade vid insamling av statistiska data; de betraktades ofta som en felkälla i statistiken.

Till de mer kuriösa aspekterna av Granbergs liv kan nämnas att han var enarmad sedan födseln. Hans vänsterarm hade ersatts med en träarm, vilket var allmänt känt. I samband med en negativ recension av Hans Järtas publikation *Odalmannen* i P. A. Wallmarks tidskrift *Allmänna Journalen* klagade Järta i ett brev att han endast hade att göra med krymplingar, ”den halta Palmblad[,] den enhändig Granberg, den ensinniga Wallmark”.¹⁹ Bakgrunden var den uppmärksammade artikeln ”Om statistik” i *Odalmannen*, där Järta med retorisk elegans drog löje över den nya vetenskapen. *Allmänna Journalens* kritiska mottagande av statistikartikeln hade gjort Järta upprörd. Till saken hörde att Granberg var medarbetare och tidvis redaktör för *Allmänna Journalen*, och Järta gissade därför att det var Granberg – ”den politiska räknekonstens skrämmästare”, som Järta kallade honom – som skrivit den kritiska recensionen som ett försvar för statistiken.²⁰ Även i en recension av Granbergs tragedi *Carl Knutssons död* kom lyteskomiken till pass. Martina von Schwerin, en av Tegnérns nära vänner, menade att verket säkert skrivits med trähanden, och hon mindes dessutom ”med obehag hans trähand” från den tid Granberg undervisat henne i franska.²¹

Utöver statistiken över Sverige var Granberg produktiv som skribent och skriftställare. Han gav ut kalendrar, där han skrev om exempelvis skendödhet. Han gav ut *Läsning för fruntimmer* 1808–1810 samt mycket annat, exempelvis historia, biologi, prosa, verser, trädgårdsvetenskap

och reseskildringar. Dessutom var han verksam som översättare. Som nutida läsare av hans produktion framstår bredden och omfånget av den publicistiska framställningen som påfallande stor.

Granbergs livliga publicistiska verksamhet kan sättas i samband med den expanderande tidningspressen och det tryckta ordets allt större verkan och makt. Under första hälften av 1800-talet ökade antalet tidningar och tidskrifter i takt med upplagorna av desamma, och denna expanderande offentlighet – den borgerliga offentligheten, med Jürgen Habermas terminologi – bars delvis upp av personer som Granberg. Hur ”borgerlig” Granberg var kan säkert diskuteras, men som publicist och ämbetsman var han tämligen representativ för den grupp i samhället som till stor del skapade denna tämligen nya form av offentlighet. Skriftstället blev allt mer till ett yrke, och Granberg var en av den allt större grupp publicister som började försörja sig på skriverier.

Hans statistiska verk skulle få många efterföljare. Under stora delar av 1800-talet skulle statistik bli en modevetenskap som man sökte tillämpa på allt fler av samhällets områden. Det blev även allt vanligare att man gav ut statistiska verk som syftade till att beskriva hela nationens situation, för att kunna jämföra landet med andra nationer. Det var Granberg som introducerade den offentliga nationella statistiken som genre i Sverige.

Noter

1. Sylvan, Nils 1967–69: "P. A. Granberg", *Svenskt Biografiskt Lexikon* (bd 17) Stockholm; för en mer uttömmande bild av Granbergs litterära alster, se Sylvan, Nils, 1942: *Svensk realistisk roman 1795–1830*. Stockholm.
2. Sylvan, SBL
3. Sylvan, SBL
4. Granberg 1816, *Utkast till en svensk statistik*, Stockholm, förordet.
5. KB: P. A. Granbergs efterlämnade papper, x 209.
6. Pearson, Karl, 1978: *The History of Statistics in the 17th & 18th Centuries against the Changing Background of Intellectual, Scientific and Religious Thought*. London, s. 2, 8f.
7. Granberg 1816, förordet.
8. Granberg 1816, s. 56; Johannisson, Karin, 1988: *Det mätbara samhället. Statistik och samhällsdröm i 1700-talets Europa*, Stockholm, kap. 5.
9. Johannisson 1988, s. 48.
10. Granberg 1816, s. 62f.
11. Granberg 1816, förordet.
12. Granberg 1816, förordet.
13. KB: P. A. Granbergs efterlämnade papper, x 209.
14. Järta, Hans: "Svar på Allmänna Journalens anmärkningar (bihang till tidskriften Odal mannen 1824)", *Valda skrifter af Hans Järta, utgifna av H. Forsell, andra delen* (1883), Stockholm, s. 265
15. *Allmänna Journalen*, 10–11 januari 1817.
16. *Allmänna Journalen* 16 maj 1821.
17. Hansson, Gunnar D, 1994: *Idegransörna*, Stockholm, s. 91f.
18. KB: P. A. Granbergs efterlämnade papper, x 209.
19. Brev från Hans Järta till Bernhard von Beskow daterat den 27 november 1823, tryckt i Santesson, Carl 1929–30: *Hans Järtas och B. v. Beskows brevväxling*, s. 9
20. Järta 1824, s. 311.
21. Hansson 1994, s. 91.

Tillägnan

En ovanlig akademikerfamilj under tidigt 1900-tal

KERSTE ELLSTRÖM

Mina föräldrar, födda för åtskilligt över hundra år sedan och sedan länge döda, andas fortfarande inom mig. Det gäller Nils Söderqvist (1881–1938) och Hilma Hansson-Söderqvist (1884–1974). Tillsammans fick de sju barn under tiden 1914–1924. Makarna skildes 1927 och mamma tog namnet Hansegård för sig och barnen. Två döttrar, Ingrid och Margit, är nu döda. De övriga barnen är i kronologisk ordning Kerste, Sven, Nils-Erik, Per och Lars.

Båda makarna var jurister, mamma dessutom fil. kand. i språk, och arbetade som advokater i Stockholm, pappa särskilt intensivt med mängder av ärenden i hemlandskapet Hälsingland.

Kanske jag inte hade de bästa av föräldrar men jag tackar Gud för dem. Båda var udda, särskilt pappa, och de fick delvis tragiska liv. Pappa försvann för alltid då jag var tretton. Det blev mamma som spelade huvudrollen för oss barn, och det här tillägns framst henne. Självklart kan den bild jag ger skilja sig mer eller mindre från mina syskons.

Det är tjugotal i ett hus på Folkungagatan som inte längre finns. I vardagsrummets burspråk står den sexåring som är jag och pressar upp-nåsan mot fönstret för att se bort mot Södra Bantorget, där det är livlig kommers bland fororna. Som äldst har jag stor frihet att springa omkring där nere, dock tillsagd att akta mig för "busar" som ofta erbjöd pengar till godis. Kanske mamma spelar och sjunger "När lillan kom till jorden" i bakgrunden, men mest minns jag skimrande ensamstunder där i burspråket, vilan från ett visserligen ännu ljusst men redan bråkigt familjeliv. – I minnet är det alltid fasta: färgglada vippor och kurviga versremсор gungar i riset.

Våningen är stor. I jungfrukammaren ligger ofta min söta lillasyster Margit i en säng med blått sidentäcke, skyar av spets med blå sidenband, en mycket främmande elegans, kanske en gåva av "Kökke", älskad barnjungfru. Ibland springer jag ut och tittar på denna "Maggan" i barnvagnen på gårdssidans balkong. Jag fasar för

Hilma Hansegård.

att titta ner i gårdsschaktet trots tjusningen med gårdsmusikanterna där nere.

Mellan vardagsrum och matsal finns skjutdörrar som tjänstgör som ridå för tablåer under mammas ledning. Mina egna roller är bortblåsta men jag minns scener med småsyskonen, särskilt en där en blyg Jon Blund (Per?) sitter i mammas famn mot bakgrund av hennes stora svarta paraply. (Tablåerna kompletterades med besök på en teater i närheten.) I dörren till en korridor hänger en trapets, säkert tillskyndad av pappa.

Hallen är mörk. Dit drar jag mig ofta undan, sveper in mig i mammas pälsfordrade kappa, borrar in näsan i pälsen och suger på tummen.

Att jag var en försvinnarkatt hade sina orsa-

ker. Ensamheten var både önskad och smärtsamt önskad. Mamma skulle senare i livet bli en uppskattad och uppskattande vän. Kanske hon nu inte hann med mig – hon klagade själv ofta över att hon inte hade tillräckligt med tid för oss. Jag minns få smekningar och blev tidigt medveten om att jag inte var lika söt och kanske inte lika omtyckt som syskonen.

Just hallen är ibland startplats för skräckblandad underhållning. Mormor är på besök från Färila i Hälsingland, och hon och mamma verkar ofta rädda då de kommer in utifrån och jagar upp varann. Halvt roade, halvt skrämnda rantar vi ungar med dem för att kontrollera att inga busar ligger under sängarna eller har gömt sig i garde-

roberna. Rädslan kanske väcktes till liv av gubbarna som på natten kom och tömde toaletterna.

I dessa tidiga minnesbilder har mormor alltid hatt, kanske för att markera status. Hon kom ursprungligen från en liten by i Malung och tog plats hos änklungen morfar som sedan gifte sig med henne. Schalett hade varit hennes naturliga huvudbonad.

På söndagarna gjorde vi långpromenader med mamma och/eller jungfru, ofta till Enskede. Klädda i illasittande hemsydda homespunrockar grenade vi ut oss över trottoaren. En gång traskade lille Per iväg med tofflor på sig, en fadäs tycktes det då. Dock inte så stor som då jag mobbades på småskolans gård för att jag snörat kängorna på fel fot.

Ibland undrar man varför just den bilden eller repliken bitit sig fast i minnet. Som mycket liten står jag t.ex. fascinerad framför ett handfat med vatten där små farkoster av kluvna valnötter med segel simmar omkring. En annan gång tittar jag skrämmd och förhåxad på teckningar av Aubrey Beardsley i en bok glömd av mamma på något bord. Skarpt som på ett fotografi ser jag en prydlig plätträd klistrad på väggen utanför lägenheten. Mamma ansåg att ”fyllgubbar” inte skulle ges pengar utan mat, en policy som sagda gubbar inte alltid uppskattade.

Lilla Ingrid, som kunde vara uppsluppet rolig, väckte ofta uppståndelse. Så en gång i kyrkan. Då prästen äntrat predikstolen, ropade hon glatt: Titta, mamma, nu står Gud på balkongen!

En typisk scen med oss under perioden fram till 1927 visar ett foto av barnkammaren med sina solfjädersplacerade sängar. I dessa hoppade och skrek vi på kvällarna, när vi utspisades med vattenchoklad och spisbrödsbakor med Pellerins

margarin på (pappa hade aktier i företaget).

På kvällarna jagade särskilt pojkar nybakat vetebröd, som jungfrurna förgäves gömt i högt belägna skåp, eller också kikade vi växelvis i nyckelhålet till jungfrukammaren. Hade vi tur, fick vi se någon av flickorna vänslas med sin fästman. Mycket tack vare dessa hemhjälpas blev vi för övrigt specialister på schlager och gastade t.ex. ”Anna du kan väl stanna” i tid och otid.

Under de tidigaste åren träffade vi pappa ganska litet – vår värld var vi syskon, mamma och jungfrurna. På vårt bullriga vis hade vi roligt tillsammans. Pojk- och flicklekar blandades fritt. Som tioåring kunde jag inte längre klå Sven, som var nio. Jag minns hur förbluffad jag blev. I tolvårsåldern vaknade mina moderskänslor, och då blev minstingen Lars huvudperson. Mitt hjärta slog en volt av lycka varje gång han, akrobatiskt och komiskt, rundade korridorernas hörn.

Det var svårt att hålla ordning på oss vilddjur. Mammans hantering av björkris var tafatt och närmast verkningslös. Pappas var svårförståelig och skrämmande. Först fick vi rejält med stryk och sedan skulle vi *knäfalla* och be om förlåtelse, det sista t.o.m. innan vi hunnit försynda oss. Effektivast var mormor, uppskattad av oss alla för tindrande somrar på gården Antonsberg vid Ljusnan. Hon var ett rivjärn, men hjärtat det var gott. Hon röt till, och lydde inte någon av bröderna, fick hon honom spak genom att hälla hela baljan med smutsigt diskvatten över honom.

Ibland men ganska sällan kom det gäster, mest hälsingesläktingar. Mer formellt umgänge förekom sparsamt – det var en sensation att det spröda finporssinet med blå dekor togs fram – för att småningom praktiskt taget dö ut. Någon akademiker från studietiden i Uppsala minns

jag, kanske Otto Järte. Till tidiga vänner, också intressanta för oss barn, hörde den snälle konstnären Hjalmar Strååt med roliga barn i vår ålder.

Det är inte alldeles lätt att tidfästa barndomsminnen. Vi skulle komma att bo på många håll i Stockholm, ett år också på Lidingön. Småningom bredde sig en svårdefinierad otrygghet och dystyret över hemmet, med ett möblemang alltmer skamfilat. Under en period på Birger Jarlsgatan gjorde vi utflykter på kvällarna till det burgna området mellan Karlavägen och Valhallavägen för att "kika fönster". De trevna hem vi såg in i uppfattade vi som varma idyller och kände att något brast hos oss.

Våra föräldrar grälade inte direkt med varandra i vår åhöro, men pappa skojade ofta roligt och elakt om mamma och hennes släkt med oss och jungfrurna. Mamma å sin sida kunde ibland klaga inför oss på pappas humör och allmänna besynnerlighet.

Att pappa var otrogen förstod vi knappast. Jag blev visserligen förtjust men också fundersam då han förmedlade en gåva från en modist, en hatt av ripsband med en liten rosett överst. Senare har vi fått veta att givarinnans roll inte bara var klientens. I skolan, där jag just skrivit en lyckad uppsats om Gustav Vasa, gjorde hatten ingen större succé. Pojkarna i klassen vrålade: "Titta på Gustav Vasa med negerhyddan!" (Kanske grundlades min aversion mot att bära hatt då!)

Att jag minns pappa så dåligt från tidigare år kan ha berott på hans frånvaro; han arbetade hårt och fann det för störande och rörigt hemma. Småningom kommer han fram ur skuggorna. Redan tidigt tog han med mig till Mosebacke torg och lärde mig åka skridsko. En annan sport som givit oss barn livslång lycka är sim-

ningen. Enligt grannar i Undersvik, där pappa föddes och växte upp, var han som barn och ung en skicklig simmare. Som vår simlärare var han hårdhänt. Vi kastades ut på djupt vatten och fick klara oss bäst vi kunde. Men målet nåddes.

Vi var delvis förtjusta när han skojade. Dock skrämde han för mycket, ofta i samband med just skämtandet. Medan han nattade oss och vagnar passerade på gatan, kunde han säja att det var "järnvagnen" från Bona (uppfostringsanstalt) som kom för att hämta oss. Vid att höra sådant fastnar små barns skratt lätt i halsen.

Sommaren då mamma födde lillebror Lars fick jag följa med pappa på semester till Öland. Pappas kommentar till sin tioåriga dotter: "Kan du fatta att människan ska ha en unge igen!"

Ibland undrar jag om han förstod vad han utsatte oss för. Då Sven och jag var elva och tolv år gamla, använde han oss för att städa sitt kontor på Skeppsbron. Jag minns allt dammet då vi sopade de stora trägolven. På väg till kontoret under vårvintern utsatte han oss för livsfara genom att låta oss hoppa på isflaken mellan Lidingö och Ropsten. Snål som han var ville han inte betala de ören broavgiften kostade.

Eftersom jag var äldst, lärde jag kanske känna pappa bäst. Visst uppfattade jag en viss tillgivenhet men utan innerlighet. Han svarade ordentligt på frågor, var kunnig och tyckte om att lära mig kuriosa som att räkna till tio på tio olika språk eller att skilja på olika typer av segelfartyg, ett oväntat intresse hos en inlandsbo men säkert förknippat med hans intresse för sjörätt.

Vilken var våra föräldrars bakgrund och hur gick det för dem under den tid de var gifta (1913–1927) och senare?

Båda kom från hälsingska hemman och båda studerade i Uppsala, där de träffade varandra. Farfar hade mördats på 1880-talet, ett kärt samtalsämne bland oss barn. Han hade varit ett slags bondadvokat. En vedersakare i en egendomstvist lockade med en medhjälpare ut honom på förstuvisten och sköt honom med två skott. Vi fascinerades särskilt av att farfar, innan han segnade ner död, hade sprungit efter mördaren, vridit revolvern ur dennes händer och slagit omkull medhjälparen. – Farmor, som från tjugotalet bodde på en gård i Järvsö, minns vi mest som en blid, sängliggande gumma, vilken enligt grannar hade varit en skicklig berätterska.

Om pappas barndom och ungdom vet vi föga. Undersviksbor har berättat att han när han kom hem från Uppsala, hade böcker med sig till brorsonen på gården, något som väckte ett visst uppseende eftersom böcker var ovanliga i gårdarna då. Trots knapp ekonomi kunde pappa alltså studera, kanske med en släktings hjälp, och slutade som jur. dr.

En viktig händelse under pappas studieår, kanske hans lyckligaste tid, var att han 1902 var med om att starta föreningen Laboremus (= Låt oss arbeta!). Eventuellt var han den egentlige initiativtagaren och föreslog i varje fall namnet. Laboremus ville vara ett förbund ”för handens och tankens arbetare”. Bildandet förarbetades och programmet utformades av en skraddarmästare Gustaf Hansson och pappa, som blev föreningens förste ordförande. Från början var föreningen allmänradikal men anslöts småningom till socialdemokratiska partiet. Arbetarna som mer stationära i Uppsala svarade för kontinuiteten. Skattmästare var alltid en arbetare.

Laboremus ivrade för folkbildning genom

Nils Söderqvist. Foto från åren efter landsflykten 1927.

kurser, föredrag och skrifter. Vid diskussioner imponerades de kritiska studenterna av arbetarna. Flera av dessa kom att betyda mycket för Uppsalas arbetarrörelse. Ett politiskt intresse var bildandet av fackföreningar. Tillsammans med en kakelugnsmakare Åhlander verkade pappa särskilt för droskkuskarna.

Bland medlemmarna fanns många med tiden berömda män, t.ex. Rickard Sandler, Arthur Engberg, bröderna Birger och Ture Nerman, professorerna Lamm och Blanck.

Vid sidan av den senare advokatverksamheten var pappa bl.a. lärare i internationell rätt vid Sjökrigsskolan och publicerade artiklar i t.ex. *Svensk Juristtidning* och *Statsvetenskaplig Tidskrift*.

Redan som student var han känd för skarpt huvud men också för häftigt lynne. På tjugotalet retade han upp någon rättsinstans med en arg inlaga och dömdes till fängelsestraff, vilket han undandrog sig genom att fly landet 1927 för att aldrig återkomma. Han bodde först i Paris, sedan i Bryssel, där han dog 1938.

Innan pappa försvann, hade mamma givit sig av med oss sju, något som hon sedan många gånger sade sig ångra. Men pappa hade varit för svår att leva med (älskade honom gjorde hon till sin död).

Före vår avfärd smög jag under skrivbordets bläckhorn in en lapp som talade om var vi var. Då pappa ringde upp mig, hörde jag för första gången stark sinnesrörelse i hans röst. Av övergivenhet.

Under utlandsåren, säkert ensamma och tomta, publicerade pappa på eget förlag flera böcker och skrifter i juridiska och filosofiska ämnen, främst på franska. I Sverige blev det mycket tyst om honom. Sporadisk brevkontakt med oss förekom, men han sörjde inte ekonomiskt för oss, och mamma fick det svårt.

Det hade trots allt varit något av glans och äventyr över denna egendomliga pappa, och hans frånvaro betydde livslång saknad för oss barn, också för de yngsta. Per minns honom knappast, Lars minns honom inte alls. Jag var nog förälskad i honom och har under livet dragits till män som på ett eller annat sätt liknat honom.

Så var det mamma.

Hennes barndomsmiljö i Färila var lycklig. I ett romanutkast säger hon: – Jag ser mina föräldrar genom kärlekens glasögon. Vi barn retade

henne för hennes idealiserade bild av dem, men bilden motsvarade nog i stort sett verkligheten. Morfar, som dog strax efter min födelse, hade varit en driftig och respekterad bonde och trävaruhandlare, med stor personlig värme. Mormor blev för oss en huvudperson som gästfritt tog hand om oss åtskilliga somrar, vital, humoristisk och skicklig i köket. Hon var också teoretiskt begåvad – hon sörjde över att bara ha fått gå i skola några veckor – och hade samhällsengagemang; på sin lokala nivå verkade hon för kvinnlig rösträtt.

Som studentska i Uppsala var mamma söt och uppvaktad, piffigt klädd med svajiga hattar. Elegansen räckte dock inte till skorna, skämtade nationsbladet.

Under äktenskapet hjälpte hon pappa i hans firma och hade inte bara då utan också senare mer fristående uppdrag, bl.a. med rättshjälp. Vi kunde själva konstatera att hon var speciellt bra på att bistå kvinnor. Men också hon hade häftigt humör och utövade ”domstolstrots”, förmodligen någon gång på tjugotalet. Hon bötfälldes men valde en kort fängelsevistelse i stället. Om den berättade hon med en viss förtjusning: hon porträtterade fångar och yvdes över att bl.a. ha fått skura golv.

Hennes arbetsbörda måste ha varit tung, även om hon främst under äktenskapet kunnat överlämna en del av hemmets skötsel till mer eller mindre stationär hemhjälp. Vid sidan av sitt ”springpojkeri i rätterna” (hennes egen term) var hon också litterärt verksam och publicerade noveller i dagstidningarnas söndagsbilagor och i t.ex. *Idun* och *Svensk Damtidning*. Novellerna byggde på egna familjeerfarenheter och hade ofta juridiska inslag, ibland hälsingsk lokalfärg.

Hilma Hansegård. Foto från åren 1935–1940.

Visst var hon alldeles utmattad ibland, men i sin krafts dagar var hon framför allt glad, skojfrisk och frustande livlig. Vi brukade kalla henne Hälsingexpressen. Hennes fysiska framfart var riskabel, eftersom hon var starkt närsynt och ofta snubblade.

Först som halvvuxna fick vi veta att våra föräldrar på tjugotalet varit kommunister. Extrem som mamma var, blev hon på trettioalet nazist (Lindholms parti). Det var främst de rasbiologiska idéerna hon drogs till. Kvinnans främsta plikt var att föda barn åt rasen och nationen. Endast fullvärdiga individer skulle få bli föräldrar. Koncentrationslägren trodde hon länge inte på. Som äldre tog hon dock klart avstånd från nazismen och blev till slut övertygad moderat.

Även om mamma efter skilsmässan lyckades komma åt en del pengar som pappa placerat i Tyskland under sin nerresa till Paris och även om

hon fick en del juridiska uppdrag, kunde hon inte försörja sin stora familj. Det var pappa som varit den anlitade advokaten. Mammans nazism låg henne säkert också i fatet.

Mormor fick det allt sämre och kunde inte hjälpa. Vi blev beroende av offentlig och privat hjälp. Matkuponger kom väl till pass. Jag minns en kappa som jag fick av Klara församling. Vänner bidrog med småsummor. Några av vännerna ärvdes efter pappa, så ögonprofessor Wilhelm Nordenson, ungdomsvän från Uppsala, och författaren Sven Lidman. Denne förre blev en trofast vän (bl.a. hjälpte han mig till studier), den senare, som en gång samarbetat med pappa i Ålandsfrågan, bistod oss knappast ekonomiskt men tog ofta emot oss, gästfritt och varmt, i sin stora brokiga familj.

Mammans liv blev en klassresa i två riktningar. Från en burgen bondemiljö, där föräldrarna kunde läsa och skriva men saknat möjlighet till vidare utbildning, via en akademisk medelklassmiljö utan egentliga ekonomiska bekymmer ner till näst intill armod. Mot slutet av sitt yrkesliv blev hon arkivarbetare, orkade då dåligt med sig själv och hade svårt hålla sig hel och ren. Samtidigt strödde sjukdom bland oss barn salt i såren. Livsbesvikelsen kröp upp till ytan, skratten blev hjälplösare.

Ett slags livslycka hade ändå varit den ljusa barndomen och ungdomen ("Jag skulle ha stannat i Färila"), studierna, troligen de första åren av äktenskapet, en del av yrkesarbetet och, kanske främst, den glädje vi ändå givit henne.

Hennes sista årtionden blev tryggare. Hon fick dels ekonomisk hjälp av oss barn, dels tillsyn, särskilt av sonen Sven, som bodde med henne.

Att pappa övergav oss barn så påtagligt har vi haft svårt att förlåta honom.

Till mammas brister hörde en gåtfull motsägelsefullhet. Forskare har redan påpekat ambivalensen i att yrkeskvinnan propagerar för barnaföderskan och hemmakvinnan. Det här är skrivet i ett mikroperspektiv och andra får utreda hennes politiska åskådning i medelåldern. En botten i hennes åsikter var säkert att hon personligen haft det svårt att med yrkesarbete förena födsel och skötsel av sina många barn.

Också på vårt privata plan tedde hon sig motsägelsefull. Hon verkade fullständigt öppen men handlade ändå i lönn och undanhöll t.ex. brev till oss från pappas släkt. Något förståeligare var det att hon bakom våra ryggar lånade pengar av *våra* vänner – hennes situation var väl desperat.

Dock, både direkt och som föredömen var våra föräldrar inspiratörer. Främst pappa väckte intresse för sport och friluftsliv. I fråga om att stimulera nyfikenhet och aptit på studier angav han färdriktningen som mamma följde. Flera av oss har intresserat sig för forskning (Nils-Erik har t.o.m. blivit professor). Ingen har dock valt att studera juridik.

Mer eller mindre medvetet har vi fullföljt folkbildningsintresset (jfr verksamheten i Labo-

remus). Flera av oss har undervisat, direkt som lärare – på diverse plan också formellt folkbildande – eller i artiklar, radio och TV (de sistnämnda medierna gäller speciellt Lars).

Vårt intresse för humaniora har stötts av mamma som ju ”hade” oss längre. Tack vare henne blev konst i vid bemärkelse omistlig, språk och skönlitteratur (film, teater) särskilt angelägna.

I det att hon närmade sig ålderdomen, framstod politiken, där hon ju svängt rejält, som allt mindre viktig för henne. Det fasta för henne var tron på Gud, tidigt förmedlad till oss barn och omfattad av flera av oss.

På många sätt var hon en god mor. När hon hade det som eländigast, tog hon maten ur munnen för att ge oss den. Livet igenom stödde hon oss efter förmåga i våra egna svårigheter och gladda sig åt våra framgångar.

Jag ser henne långt borta, kanske som medelålders. I en sportig (!) vit tröja, vacker men solkig, gestikulerar hon vilt medan hon dundrar mot svagt kaffe, skor som klämmer, vråniga släktingar, ogina hyresvärdar, allehanda inkompetenta regeringar. Plötsligt hejdar hon sig, plirar över glasögonen och tillägger, som ofta: – Men, du stinta, det mesta i livet är ändå att skratta åt!

Tryckta källor

Kopia av domstolsutslag den 11 juni 1887.

”En Undersviksfamilj”, Arbråbygden 1965:3.

”Laboremus fyller 80 år”, *Uppsala Nya Tidning* den 17 december 1982. Artikel baserad på intervju med typograf Erik Åhlander, medlem av Laboremus och son till kakelugnsmakare Emanuel Åhlander som var med redan 1902.

Hedén, Erik, ”Från socialismens barndomsdagar i Uppsala”, *Socialdemokraternas Söndagsläsning* den 27 april 1924.

Höglund, Zeth, *Minnen i fackelsken I: Härliga tider 1910–1911* (1951).

Lööw, Heléne, ”Juridiken som politiskt vapen”. *Retfærd* 1989:47.

Johan Ernst Rietz

– en lundensisk språkforskare

GULLI EKHOLM

Vem var Johan Ernst Rietz och varför bör man ägna tid åt att minnas honom? kanske någon undrar. Svaret är enkelt. Rietz var en betydande språkforskare och lärdomshistoriker som verkade vid universitetet i Lund vid mitten av 1800-talet. Inom båda ämnesområdena, språkforskning och lärdomshistoria, är hans namn förknippat med klassiska och väsentliga arbeten – *Skånska skolväsendets historia* som trycktes 1848 av Berlingska boktryckeriet i Lund och *Svenskt dialektlexikon*, ett jättearbete av banbrytande värde. Det utgavs 20 år senare av Gleerups förlag och är det största som hittills utgivits i Sverige och ännu oöverträffat. Men trots att Rietz var en god representant för idéströmningar och forskningssträvanden under sin tid, så verkar han nu vara oförtjänt bortglömd – man hör i varje fall mycket lite talas om hoom – men trots detta är han värd intresse och uppmärksamhet.

Först något om hans *curriculum vitae*, hans levnadslöpp. Rietz föddes 1815 i Karlshamn, och i den småstaden växte han upp. Hans far, Karl

Fredrik Rietz, var ålderman i skomakarskrået; om hans mor vet man inte mycket mer än att hon hette Ulrika Eleonora Malmberg och var dotter till en klockare – en krönikör säger att föräldrarna var aktade medborgare i Karlshamn. Deras son, Johan Ernst, visade tidigt en ovanlig studiebegåvning och receptivitet. Någon högre skola hade föräldrarna inte råd med. Vid den tiden fanns ännu ingen allmän folkskola – folkskolestadgan kom först 1842 – men i Karlshamn fanns liksom i många andra städer vid den tiden en s.k. lancasterskola, en växelundervisningsskola där många elever i olika åldrar övervakades av en enda lärare, medan grupper av elever övades av äldre kamrater, s.k. monitörer, med – naturligtvis – utantilläsning av särskilt viktiga kursmoment. I en sådan skola var Johan Ernst elev tills han blev 13 år; det var meningen att han då skulle avsluta sin skolgång i och med examen i Karlshamns lancasterskola. Men till hans lycka medverkade vid detta examensförhör en då 25-årig lundaakademiker, nybliven docent i filosofi.

Johan Ernst Rietz vid 52 års ålder.

Han hette Paul Gabriel Ahnfelt och var tillfälligt anställd som informator hos en förmögen grosshandlare. Karlshamn upplevde då, i början av 1800-talet, ett ekonomiskt uppsving tack vare den s.k. transitohandeln, troligen också av annan handel som bedrevs under Napoleontiden, särskilt lönsam därför att Sverige och svenska hamnar stod utanför den s.k. kontinentalblockaden och därför kunde bedriva en inkomstbringande handel i synnerhet med England.

Vid det aktuella slutförhöret i lancasterskolan var Ahnfelt examensvittne, och han fäste sig vid de klara, rediga och utförliga svar som den unge Rietz presterade. Ahnfelt förstod att han hade träffat på en ovanlig begåvning, och han förstod

också att ta vara på den. Nästan 30 år senare, 1857, gav Ahnfelt ut en bok om sina studentminnen, en berömd skildring av hans samtid, intressant och roande, men inte alltid särskilt älskvärd. I den berättade han bland annat om den här skol-episoden – den måst ha gjort ett starkt intryck på honom, eftersom han återupplivade minnet av den efter alla dessa år. Ahnfelt framhåller i sina minnen hur han – i förlitan på vad han kallade ”Karlshamnsbourgeoisens mecenatiska anda” – vädjade till de förmögna borgarna om ett stipendium till ynglingen Rietz, som skulle göra det möjligt för denne att fortsätta studera. Det blev också resultat – Rietz tillförsäkrades 200 riksdaler om året i tre års tid. Fadern tycks inte alls ha gillat utsikten till en sådan framtidsutveckling – han hade bestämda planer på att sonen skulle lära sig ett hantverk. Att en yngling med Johan Ernsts bakgrund skulle planera akademiska studier var naturligtvis både ovanligt och vanskligt i skråväsendets och fyrståndsriksdagens samhälle, där olika sorters skrankor hindrade alltför fria val av utbildning och yrke.

Men med den säkerhet som Karlshamnsstipendiet ingav honom, flyttade Rietz till Lund – hans skoltid var slut och ett nytt skede av hans liv började. Han for till Lund tillsammans med Paul Gabriel Ahnfelt, som kom att bli ett ovärderligt stöd för honom. Ahnfelt kunde ju ge råd och praktisk hjälp i studierna, när Johan Ernst nu började läsa in gymnasiekurserna för att kunna bli student. I två års tid bodde han hos Ahnfelt och umgicks ständigt med denne och hans vänner. När Ahnfelt sedan, 1830, utnämndes till kyrkoherde i Bosarp, en socken någon mil från Eslov, och flyttade från Lund, blev Rietz, då 15 år gammal, i stället en tid omhändertagen av Paul

Gabriels äldre bror, botanikern och docenten Nils Otto Ahnfelt (det fanns också en tredje bror Ahnfelt, lekmanpredikanten, trubaduren och psalmdiktaren Oscar Ahnfelt. Ahnfelts andliga sånger kom ut i många upplagor och fick mycket stor spridning). Efter tre år i Lund, alltså 1831, anmälde Rietz sig till tentamen för studentexamen, som på den tiden avlades vid universitetet inför en professor eller annan akademisk lärare. Examinator den gången var den barske professor Georg Brunius, som enligt då gällande regler skulle sköta tentamen eftersom han var dekanus i den filosofiska fakulteten. Brunius tyckte säkert att examinanden såg mer än vanligt barnslig ut – Rietz var ju bara 16 år – så han frågade lite spydigt om ynglingen möjligen hade hört talas om gossen Phaeton, solgudens son, som trodde sig om att kunna köra solspannet över himlen men som ömkligen omkom. Rietz svarade genast att den sagan hade berättats av Ovidius, och läste utantill upp hela Ovidius' dikt på latin – en imponerande prestation; latinet var då alltså kvintessensen av all lärdom. Inför den häpnadsväckande prestationen smalt Brunius – han lär till och med ha omfamnat det unga latinsnillet. Med glans bestod Rietz också resten av tentamen; den 3 februari 1831 blev han student i Lund, skrevs in i Album Academicum och fick sitt studentbrev – ett av universitetets rektor utfärdat dokument med betyg och statuter.

Rietz hade alltså klarat en lysande tentamen och var student – men vad skulle han nu leva av? Stipendiet från Karlshamn var slut, och Ahnfelt, hans vän och rådgivare, hade lämnat Lund. Rietz måste – liksom många andra fattiga studenter i motsvarande situation – avbryta sina studier för en tid och försöka få en tjänst som informator –

det lyckades bra; han blev anställd av en friherre Ulfsparre, ägare till herrgården Em vid Kalmarsund. Om dagarna läste han med sin elev, den unge Gustaf Ulfsparre, men han försummade ändå inte sina egna studier; dem ägnade han sig åt under många stilla nattimmar – i en dagbok från den tiden skrev han en gång att det var då han erfor ”hur det vetenskapliga strävandet framträdde och fröjdade själen”. Friherre Ulfsparre beslöt 1835 att hans son skulle skrivas in vid universitetet i Lund. Rietz fick följa med sin elev – han var ju alltjämt dennes informator och studiehandledare. Detta innebar att Rietz kunde återuppta sina universitetsstudier; hans anställning hade blivit vad som kallades en ”akademisk kondition”. Själv läste han filosofi – det verkar högst sannolikt att han hade influerats av Ahnfelt och deras gemensamma vän Paul Genberg – båda dessa hade ägnat sig åt studier i filosofi. Som alltid läste Rietz med utomordentlig flit och energi. Om detta har Ahnfelt vittnat i sina minnen, i vilka han om Rietz skriver att ”han visade en järnflit och var stark som ett berg, ingen kunde läsa och vaka så mycket som han”. Då och då tycks han ändå ha unnat sig en stunds avkoppling. I en dagboksanteckning, som långt senare citerades av hans dotter, Maria Kallenberg, berättar han att han ”tillsammans med åtskilliga magistrar och kandidater” upplevt ett trevligt samkväm på ett värdshus, troligen det på den tiden kända Altona, som låg vid Kyrkogatan mitt emot domkyrkan och var mycket frekventerat.

Studierna kröntes med den efterlängtdade framgången – 1838, vid 23 års ålder, promoverades Rietz som primus bland 50 nya magistrar. Vid den promotionen var Esaias Tegnér närva-

rande; han hade kommit till Lund från Växjö för att vara med om promotionen vid sitt gamla universitet. Eftersom Rietz var det årets primus, fick han hedersuppdraget att i ett tal hylla Tegnér på de nypromoverades vägnar. Det blev en högtidsstund, som Rietz gärna mindes och långt senare berättade om för sina barn: ”tänk att ha sett denne vår nationalskald”, kunde han då säga. Ganska snart efter promotionen blev Rietz amanuens vid universitetsbiblioteket; den befattningen behöll han i nästan tre år. Samtidigt var han docent i teoretisk filosofi och uppehöll i sju års tid professuren i dels teoretisk, dels praktisk filosofi med allt vad det innebar av arbete med föreläsningar och examinationer, och till detta kom att universitetet i många år anlitate honom som examinator i studentexamen. För att trygga sitt uppehälle hade Rietz dessutom åtagit sig att ge lektioner i franska, historia och geografi i en på den tiden känd privatskola i Lund, Paul Gengers skola. Rietz skrev till och med en lärobok i ämnet geografi, *Grunddragen af geografiens och geografiska upptäckternas historia*. Antagligen behövde han en användbar lärobok i ämnet, trots att det låg långt utanför hans område. Under den tiden, i stort sett ett decennium av 1840-talet, ägnade Rietz sig åt ett flitigt vetenskapligt författarskap, uppenbarligen för att meritera sig för en akademisk karriär. Han hade disputerat på en avhandling om filosofins grunder. Redan året efter disputationen, 1839, skrev han en ny avhandling, den gången om Platons estetik, och därefter en om moralfilosofins historia. 1841 utnämndes han till adjunkt vid Katedralskolan – han hade alltså fått både en någorlunda fast anknötning till universitetet och en tjänst med lön. Han gifte sig då (1841) med en flicka från Ottarp

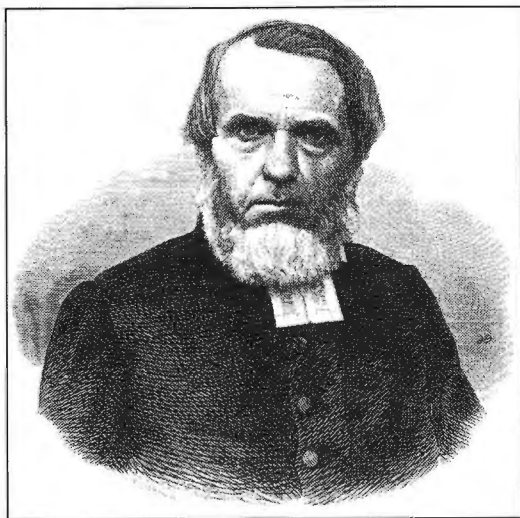
i Skåne, Anna Maria Hallberg; de vigdes i London, i den svenska kyrkan där, Ulrika Eleonora, en gång grundad på Karl XII:s tid.

Genom sitt giftermål blev Rietz sväger till en mycket förmögen engelsk adelsman, Charles Mannors S:t George, gift med Anna Marias syster Kristina. S:t George var bildad, beläst och i synnerhet intresserad av språkvetenskap och folklivsforskning. Samma intresse hade hans bror, Richard Trench, en lärd man, Plutarchoskännare och biskop i Dublin, som just då hade utgivit en mycket uppmärksam bok, *On the Study of Words*. Givetvis måste Rietz ha känt sig entusiasmerad och stimulerad i sina studier av dessa nya kontakter. Dessutom hjälpte och understödde S:t George med stor frikostighet den unge lundensiske vetenskapsmannen som hade blivit hans sväger. Han gav honom möjlighet att göra resor till olika europeiska universitet och arkiv. Han bekostade till exempel 1846 en lång studieresa som Rietz det året gjorde till Karlsbad, Wien och Prag. På återresan fick han tillfälle att än en gång träffa och utbyta erfarenheter med Jacob Grimm, den geniale tyske språkforskaren. Honom hade Rietz lärt känna ett par år tidigare då Grimm var på besök i Lund. Den bekantskapen bevarades genom en livlig korrespondens, som fortsatte ända till Grimms död. Maria Kaltenberg, Rietz' dotter, har i några minnesanteckningar nämnt att ett porträtt av bröderna Grimm alltid hade sin plats över Rietz skrivbord. Makarna Rietz bosatte sig i Lund vid Skomakar-gatan; skolarbetet väntade – Rietz fick som en av de första lärarna med sina elever flytta in i Karl XII:shuset, som hade förvärvats till skolan bara fyra år tidigare.

Men samtidigt – och kanske var det viktigare

– började nu för Rietz ett nytt skede av arbete, forskning och författarskap. Han lade ner stor möda på att samla, redigera och utge svenska medeltidstexter. Detta blev med tiden fem band. Han hade dessutom planer på att komplettera dessa utgåvor med ett glossarium, en ordlista, över ordförrådet i dessa medeltidstexter; han samlade fördenskull en skatt av medeltida ord – den samlingen kom långt senare att bli grundstommen i hans stora dialektlexikon. Han hann också med att publicera ett par fromma, folkliga alster, *En Vadstenanunnas bönbok* och *En svensk järteckenpostilla*. Tillräckligt noggrant blev självfallet inte detta jättearbete – det konstaterade senare professor Esaias Tegnér den yngre, som menade att ”dessa editioner alltför tydligt bära spåren av att hava blivit framkallade av brådskande och tillfälliga akademiska krav”. Men pionjärarbeten var de likafullt. Senare utgavs de flesta av Rietz’ texter i bearbetat skick av Svenska Fornskriftssällskapet och glossariet ersattes av Knut Södervalls klassiska verk *Ordbok över svenska medeltidsspråket*.

Rietz’ arbetsförmåga räckte till också för annat. 1844 hade biskop Wilhelm Faxé grundat Sällskapet för Skånes historia och beskrivning, som gav ut flera betydande arbeten; ett av dem – kanske det förnämsta – var *Skånska skolväsendets historia* av Rietz. Naturligtvis var Rietz medlem av Faxés sällskap alltifrån början. Själv påpekar han på titelsidan att boken var resultatet av ”fyra års forskningsarbete – i synnerhet efter otryckta källor”. Av självklara skäl var många av källorna hämtade ur danska arkiv. Boken om det skånska skolväsendets historia skulle enligt ärkebiskop Reuterdahl ”alltid komma att inta en hedrande plats i svensk litteratur”, och den har genom sin

P.G. Ahnfelt.

sakrikedom och grundlighet verkligen blivit en klassiker i skånsk skol- och lärdoms historia. Redan 1849, året efter utgivningen av denna bok, hedrades Rietz med Dannebrogorden, ett tydligt erkännande av hans arbete.

Under alla dessa år uppehöll Rietz nära förbindelse med Köpenhamn, dess universitet och arkiv, och med sina många vänner där, framför allt med professorn i litteraturhistoria Christian Molbech. Liksom Rietz gav Molbech ut flera editioner av medeltidslitteratur och dessutom ordböcker, bland annat ett dialektlexikon. I en dagboksanteckning berättar Rietz om hur ett besök hos Molbech följdes av ”en särdeles intressant afton hos Johan Ludvig Heiberg”. Heiberg var på den tiden en berömd författare, en dominerande person i Köpenhamns intellektuella liv. I det heibergska hemmet lärde Rietz också känna ”den utmärkt söta och älskvärda fru Johanne Louise Heiberg”. I det hemmet utvecklades tyd-

ligen ett givande och spirituellt tankeutbyte om både Goethe och Schiller och om "mamsell Bremers arbeten", får man veta.

Under åren på 1840-talet fick skandinavismen ett starkt fäste bland studenterna i Lund och Rietz rycktes med av de skandinavistiska strömningarna. Att han var en ivrig anhängare av skandinavismen, har en dotterdotter till honom intygat. Ett stort skandinavistiskt studentmöte i Lund 1845 har Ahnfelt i sina minnen beskrivit som "en verklig folkfest, vari hela staden och landet däromkring med stor livlighet deltog". En deltagare i det mötet har berättat hur studenttåget genom staden "under sång gick till Lundagård. Sedan det ditkommit hälsades det med festliga kanonskott, varefter docenten Rietz uppsteg på talarstolen, en grönskande kulle, och välkomnade gästerna med ett hjärtligt tal". I minnet återvände Rietz senare gärna till detta och till det stora studentmöte som hölls i Köpenhamn – för honom förblev detta alltid "ett ljusst minne från ungdomstiden".

Men mot slutet av 1840-talet insåg Rietz att han inte hade stora eller ens några utsikter till befordran vid universitetet och till en ordinarie befattning där, trots att han två gånger (1844 och 1846) hade uppförts på förslag till en professur i praktisk filosofi. Han måste alltså se sig om efter andra möjligheter att försörja sin familj. Ett slag tycks han ha funderat på att söka ett lektorat i Stockholm – kanske kände han sig lockad av tanken på tillgången till stora bibliotek, arkiv och samlingar i Uppsala och i Stockholm. Men av de planerna blev ingenting. I stället beslöt han att som så många andra lärare och obefordrade akademiker söka sig till kyrkan. Utan nämnvärda föregående teologiska studier prästvigdes han

1848 och blev 1851 kyrkoherde i det förnämliga och eftertraktade Tygelsjö och Klagstorps pastorat, ca en mil söder om Malmö. Han blev redan samma år prost och 1866 kontraktsprost. I april 1851 flyttade familjen Rietz in i prästgården i Tygelsjö – därmed var Lundatiden slut för Johan Ernst Rietz.

Sina krafter och sin enastående arbetsförmåga ägnade han i Tygelsjö åt sina nya ämbetsplikter och fick ord om sig att vara en av "Lunds stifts förnämsta prydnader, en man av lärdom, fromhet och outtröttlig verksamhet". Utom sina många pastorala uppgifter och offentliga uppdrag hann han i Tygelsjö också med att ägna sig åt och fullborda sitt livsverk, sitt *Magnum Opus*, *Svenskt Dialektlexikon*, ett jättearbete av outtröttlig forskningsiver. Intresset för dialekt- och folkminnesforskning var vid mitten av 1800-talet mycket både allmänt och livligt – för Rietz hade det varit en drivfjäder i arbetet under minst 20 år. Vid ett tillfälle jämförde han sitt eget arbetsresultat med samtida kollegers – Ivar Aasen i Norge hade t.ex. samlat ca 16 000 ord, Molbech i Köpenhamn 7 500 – själv hade han vid det tillfället en ordsfatt av 27 000 ord. Rietz dialektlexikon rymmer över 1 700 tättryckta spalter med "landskapsord", många upptecknade under hans resor genom Sverige, både till Dalarna och till Norrland. Mycket hopbragtes också genom årtiondens excerpering av litterära källor, både handskrivna och tryckta, och genom utbyte av ordskatte med andra samlare och forskare, även från de svensktalande delarna av Finland, så egentligen är Rietz' dialektlexikon det enda som beträffande den geografiska omfattningen är rikstäckande. Bland de språkmän som Rietz

regelbundet korresponderade med för att få tillskott till sin dialektordbok – de var ca 30, som han stod i ständig kontakt med – finns många kända namn: det var Carl Fredrik Säve på Gotland, en vän som också gästade honom i Tygelsjö, det var Ydredrotten Leonard Fredrik Rääf, det var Ivar Aasen, det nynorska språkets skapare, det var Christian Molbech i Danmark, det var Carl Jonas Love Almqvist, som han lärde känna då Almqvist uppehöll sig i Lund för att söka en professur där i litteratur och estetik.

Arbetet med dialektordboken krävde naturligtvis oändlig tid och möda under de år som det pågick; den utgavs häftesvis från 1861 och förelåg färdig 1867. En litterär bild av den outtröttliga forskarmödan har bevarats i en dikt av A.U. Bååth – den finns i samlingen *På gröna stigar* (1889) och lär återge en verklig händelse – en inbrottstjuv, ute i lömska avsikter en mörk natt, ser genom det enda upplysta fönstret i den stilla prästgården prostens sitta böjd över sina papper. Bååth beskriver situationen:

*Han sitter som många åren han setat
bland böcker och papper i nattens frid
en forskningens ärliga, stilla strid,
som dagens buller och slit ej tål;
han forskar i svenska bygdens mål
dem fram han ur gård och ur stuga letat.*

Tjuven avstår från sina planer på ett inbrott och drar sig bort från fönstret i prostens studerkammare.

Rietz dotter, Maria Kallenberg, berättar att prostgården var från 1791. Den hade låga rum med bjälkar i taket. Stora salen, som var genomgångsrum till prostens studerkammare och bib-

lioteket innanför, uppeldades under vintertiden endast vid julen och andra högtidliga tillfällen. I förstugan, som alltid var kall och där familjens ytterplagg hängde, stod dörren alltid öppen utom i snöväder, och det var aldrig fråga om annat än att ta på sig de kalla kläderna där ute. Möbleringen var enkel och icke överlastad med prydnadssaker i rummen. I salen stod långa stolar längs väggarna, ett par spelbord med silverstakar, en trymå och lampetter och en lång, rymlig hörnsoffa för 8 – 10 personer. Fotografier började först på 60-talet bli vanliga, och en fotograf på den tiden räknade långsamt till 28 – 30 då en person satt för hans kamera. Man satt då med ett stöd fastskruvat i nacken, så att man alltid kände sig helt olycklig, vilket ofta resulterade i att man såg stel och ledsen ut. /.../ Silhuetter – att rita av varandras skuggporträtter – var ett roligt göra på vintrarna.

I hemmet fanns ett par ovanligt vackra engelska mahognysängar. Dessa sängar hade, medan familjen ännu bodde i Lund, lånats till den kungliga familjen, då högstdensamme 1848 gästade Lund. På grund härav upplystes alltid samvetsgrant gästerna i prostgården, då de infördes i gästrummet, om vilka intressanta föremål de fick beskåda: "I den sängen har Karl XV legat" osv. Om arbetet berättar Maria Kallenberg att man klippte trasor och vävde hemvävda trasmattor i så fina färger som möjligt. Vidare nämner hon drängars och pigors lördagstvagning. Det fanns rum också för hantverkare – skräddare, sadelmakare och skomakare. Dessa bodde i prästgården flera veckor i rad för arbete åt familjens talrika medlemmar. Läder hade man ju själv av slaktade djur, vars hudar man lät bereda hos garvare i staden. I alla gårdar i trakten iaktogs en gammal-

dags patriarkalisk ordning; i ett hörnskåp förvarades Karl XII:s bibel, Schartaus predikningar, Nohrborgs postilla, psalmbok och almanacka, socker och en plunta att bjuda gäster ur. Skymningsstuderna var uppskattade – man ”höll skymning” ganska länge, sparade därigenom ljusen och vilade ögonen. Under dessa stilla stunder berättades sagor, spökhistorier, sägner, varsel och mystiska upplevelser, som man på den tiden trodde på. Det musicerades också i prostgården; man kunde lyssna till kända salongsstycken som ”Klänge der Liebe”, ”Jungfruns bön”, ”Napoleons marsch över Alperna” och – efter Krimkriget – ”Sevastopolmarschen” och 1863, efter den polska expeditionens vistelse i Malmö, spelade man ”Polens frihetsbön” och ”Garibaldimarschen”. Man sjöng sångerna ur *Frithiofs saga* med musik av Crusell, Bellmanssånger och sånger av Otto Lindblad. Efter skymningsstunden samlades alla med sina handarbeten kring det runda bordet där ett tagljus utgjorde belysningen. Husets enda lampa, prostens skrivlampa, fylldes med rovolja; i kök och stall hade man tranlampor, som osade och gjorde luften dålig. Fotogen kom inte i bruk förrän fram på 60-talet och det blev då en stor lättnad i hemmen.

Särskilt stor glädje blev det, om prosten, vilket emellanåt hände, kom in till familjen med sin lampa och med en bok under armen och frågade om de ville ”höra lite Holberg”. Det blev då *Jeppé paa bjerget*, *Henrik og Pernille*, *Den Stundesløse* och *Den politiske Kandestøber*. Föreläsaren skrattade då själv ibland så hjärtligt åt dessa lustigheter att han måste göra ett uppehåll. Man läste också Oehlenschläger liksom även Tegnér. Ibland berättade prosten om sina minnen från yngre dagar, såsom promotionen i Lund 1838, då

biskop Tegnér var gäst. De femtio unga magistrarna uppvaktade då skalden, och prosten, som var primus vid det årets promotion, fick hålla talet och frambara de ungas hyllning. ”Tänk att hava sett denne vår nationalskald”, kunde han då säga. Prosten berättade också om ”det stora nordiska studentmötet i Köpenhamn 1845”. Även fru Gyllembourgs *Hverdagshistorier* lästes med stor förtjusning.

Sitt dialektlexikon tillägnade Rietz i en ståtlig inledande dedikation sin generöse mecenat Charles Manners S:t George, som han kallar ”denne vetenskapernas och de sköna konsternas vän”. Han vill betrakta sitt verk som ”en blomsterkrans av vildblommor, insamlade på svenska språkfält”. I inledningen betonar Rietz starkt att dialekterna utgör ovärderliga skatter av uttrycksfulla och målande ord och att de dessutom förmedlar kunskap om den gamla folkliga kultur som orden betecknar. Att författa, skriva, ja, att överhuvudtaget uttrycka sig på svenska utan ”dena rikedom av ord och träffande talesätt” menade han, med ett uttryck som han lånat från Tegnér, vore ”som att måla med vattenfärg”.

Moderna språkforskare har visserligen kunnat ifrågasätta delar av Rietz’ arbete, framför allt hans etymologier och bristen på fonetiska upplysningar, men ingen kan eller vill bestrida att hans dialektlexikon är ett storverk av bestående värde. Åtminstone så länge som ett stort projekt om en ordbok över Sveriges dialekter är under arbete – och det är mycket långsiktigt – så länge kommer Rietz’ ordbok att vara den svenska dialektforskningens klassiska referensverk. Själv framhöll Rietz att det redan när han genomförde sitt arbete var hög tid ”att för närvarande och kommande slakten söka bevara de gamla orden,

innan folkskolan, den tilltagande samfärdseln och den nya bildningen hunnit tillintetgöra dem”.

Det gällde, menade han, att utan uppskov gripa sig verket an – dessutom måste man betänka, betonade han, att ”hälsa och krafter äro gåvor som av Herran allena bero”; det måste därför vara bättre att arbetet kanske blev ”något ofullkomligt än aldrig utfört till något gagn”. Kort tid efter det att hans ordbok förelåg färdig 1867, insjuknade Rietz, som länge hade känt krafterna avta; han togs in på Kommunehospitalet i Köpenhamn, men någon hjälp fanns inte att få mot den cancer som bröt ner honom. Den 16 juli

1868 avled han i Köpenhamn i vad som mänskligt att döma borde ha varit hans bästa år; han var 53 år gammal.

Under tjugo år av sitt arbetsfyllda liv var Rietz lundabo, och Lund behöll alltid sin plats i hans hjärta. Promotionerna, sången och musiken i domkyrkan, promenaderna i det sommargröna Lundagård och konserterna i gamla Botaniska trädgården var högtidsstunder för honom och hans familj. Han glömde aldrig Lund, och Lund har all anledning att minnas Johan Ernst Rietz och hans oförtröttade arbete i forskningens, universitetets och skolans tjänst.

Källor:

Ahnfelt, P. G., *Studentminnen*. Helsingborg 1857.
Borup, M. (red.), *Christian Molbechs Brevveksling med svenske Forfattere og Videnskabsmænd*. Utg. Av Det danske sprog- og litteraturselskab København 1956. Lund 1956.
Bååth A. U., *På gröna stigar*. Stockholm 1889.
Cavallin. S., *Lunds stifts herdaminne, efter mestadels ottryckta källor*. Lund 1854–1858.
Fehrman, C., *Lärdomens Lund*. Malmö 1984.
Fjelner, A., *Skånska mannar från Lund*. Stockholm 1935.
Gierow, K., *Lunds Universitets historia*, del III. Lund 1971, CWK Gleerups förlag.

Kallenberg, M., ”Liver i en skånsk prostgård under åren 1850–1868.” I Hallberg, H.E. (utg.), *Minnen från gamla skånska prästhem*. Lund 1924.
Kock, A., ”En lundensisk språkman från äldre tid.” I *Under Lundagårds kronor*. Lund 1921.
Rietz, J.E., *Skånska skolväsendets historia*. Lund 1848.
Rietz, J.E., *Svenskt dialektlexikon*. Lund 1862–1867. Facsimilupplaga Lund 1962.
Weibull, L. (utg.), *Årkebiskop Henrik Reuserdahls memoarer*. Lund 1920.

LASSE LARSSON

Sparrarna på Gunnebo: En familjekrönika.

Göteborg: Forsstena förlag, 2000. 169 + 6 s., inb.

Göteborgstrakten har inte några kungliga lustslott, men Gunnebo herrgård, i sen tid kallad "slott", och Tjolöholm har blivit en ersättning. Även de utgör påkostade högreståndsanläggningar, byggda i var sin högst särpräglade stil.

Gunnebo är äldst, byggt på 1780- och 1790-talen som sommarställe åt göteborgsköpmannen John Hall den äldre och hans hustru Christina, född Gothén. Anläggningen ritades av stadsarkitekten i Göteborg, Carl Wilhelm Carlberg, i stilren nyklassicism och smyckades med bildhuggeriarbeten av den italienske bildhuggaren Gioacchino Frulli. Gunnebo var en sevärdhet redan från början, och Christina Hall visade gärna intresserade besökare runt. Kring Gunnebo och familjen Hall har många forskningsinlägg skrivits, främst av fil. dr Arvid Baeckström, som ägnade sig åt forskning i dessa ämnen under ungefär femtio år av sitt liv fram till sin död 1964.

Efter John Hall den yngres konkurs 1807 vanvårdades Gunnebo emellertid, och mycket av härligheten försvann. Egendomen bytte ägare, och Gunnebo blev bortglömt och skulle nog så ha förblivit, om inte Sparrarna hade kommit.

Järnvaruhandlaren Friedrich Wilhelm Denninghoff inköpte Gunnebo år 1888, och året därpå rustades till bröllop mellan hans dotter Hilda och friherre Carl Sixtensson Sparre. Gunnebo blev de nygiftas hem, och de visade sig ha klar blick för herrgårdens kulturhistoriska värde.

De förevisade med glädje och stolthet sitt hem för

alla intresserade, från kungligheter till affärsanställda, och gjorde på så sätt stället känt. Alltfler fick upp ögonen för, att Gunnebo var en arkitekturhistoriskt värdefull herrgård, som borde bevaras åt eftervärlden. Sparrarna vårdade Gunnebo och gjorde herrgården känd, och de började arbetet på att återställa Gunnebo i ursprungligt skick. Friherre Sparre snidade ett par försvunna ramar efter arkitekten Carlbergs ritningar, John Hall den yngres säng nyttillverkades efter samma ritningar; man planerade att bygga upp fritrappan, och så vidare. Sparrarna började det arbete, som ännu pågår. När friherrinnan Hilda Sparre avled, 80 år gammal, år 1948, var det i hela Västsverige välkänt, att Gunnebo var något utöver det vanliga, och med stora ekonomiska upppoffringar skyndade sig Mölndals stad att inköpa egendomen. Den restaurerades efter arkitektens bevarade ritningar, som Sparrarna hade räddat från en undangömd vrå på vinden och skänkt till Röhsska konstslöjdmuseet i Göteborg. Här fanns även möbelritningar – framför allt till stolar, och tack vare dem kunde rummen förses med tidstroga – ehuru nyttillverkade – möbler. På 1950-talet restaurerades huvudbyggnaden såväl utvändigt som invändigt och trädgården. På 1990-talet genomfördes en ny stort upplagd restaurering, "Gunnebo-projektet", som innebar framförallt en restaurering av köksträdgården men även mycket annat.

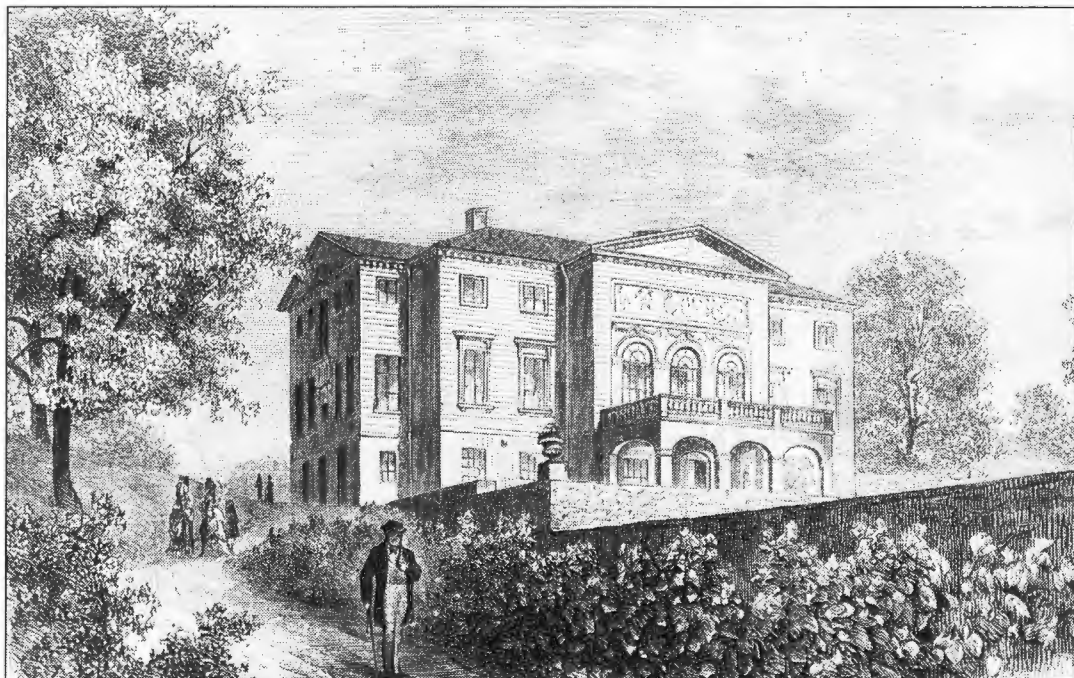
Sparrarna började som sagt med visningar, restaureringar och reklam. Dessutom uppmuntrade de på allt sätt Arvid Baeckström i hans forskning. Därför är den 60-åriga Sparreepoken på Gunnebo av stor betydelse och intressant långt utanför genealogiska kretsar. Sekreteraren i vänföreningen Gunnebo Vänner, förre läroverksadjunkten Lars-Olof Larsson, har skrivit en familjekrönika om Sparrarna. Den behandlar givetvis deras historiska insats, men även som familjekrönika har den ett visst allmänintresse såsom

Recensioner

en tydlig tidsspegel. Föreningen mellan rikedom (Hilda Denninghoff) och adelskap (friherre Carl Sparre) är tidstypisk, likaså familjens känsla för det ståndsmässiga. När äldsta dottern, Britta Carlsdotter Sparre, var giftasvuxen, bjöd fadern hem tre unga män, som han hade umgåtts med i Tyskland, och som kunde vara lämpliga friare. Dottern stannade för den tyske greven och kavalleriofficieren Werner Vitzthum von Eckstädt. De fick ett enda barn, dottern Ursula. Hon sattes i en tysk internatskola med många adliga ungdomar. Hon förälskade sig i en bror till en av sina vänninor, greve Ultz von Kanitz, och så firades åter ett adelsbröllop på Gunnebo. Inriktningen mot Tyskland

var tidstypisk. Tyskland var vid 1900-talets början den stormakt, som Sverige hade mest att göra med.

Efter Tysklands nederlag i första världskriget saknade greve Werner Vitzthum von Eckstädt både arbete och försörjning. Familjen kom då till svärmornen på Gunnebo. Efter ett antal år köpte de – med svärmornens hjälp – herrgården Bodanäs några mil söder om Nässjö. I början av 1940-talet flyttade man dock till dottern och svärsonen på godset Pommerswitz i Ober-Schlesien. Tyskland höll dock på att förlora sitt andra världskrig; ryssarna trängde på, och allesammans nödgades fly för att återförenas – på Gunnebo, som kom att bli tillflyktsorten för hela släktkretsen,

Gunnebo.

allrahelst som också den andra dottern, Margareta Carlsdotter Sparre, återvände till Gunnebo vid flera tillfällen. På detta sätt är Sparrarnas historia nära sammanflätad med tidshändelserna. Långt ifrån att kunna stödja sig på sina närmaste under äldre dagar måste friherrinnan Hilda Sparre vara ett stöd för dem. När hon avled år 1948, var arvet inte tillräckligt stort, för att dottrarna skulle kunna ha kvar egendomen, som i själva verket inte var större än ett hemman. Avkastningen var obetydlig, och för att bo på Gunnebo måste man ständigt tillföra pengar från ärvd förmögenhet eller annan verksamhet. Dottrarna sålde därför egendomen år 1949.

Boken speglar på detta sätt samhällsutvecklingen för många adelsfamiljer, men även på annat sätt är den en tidsspegel. Sparrarna levde med i vad som hände, och en levnadsteckning över dem blir därför en fångslande tidskrönika. Kända gestalter och omtalade evenemang – framför allt den stora Göteborgsutställningen 1923 – passerar revy på bokens sidor. Allt sammans är välillustrerat, ty Hilda Sparres minnesalbum med fotografier, brev, urklipp och liknande har stått till författarens förfogande. Fotografen Bengt Wall har arbetat med avfotograferingar av inlånade bilder. Han har själv bidragit med ett par mycket vackra fotografier. Karin Westerlund har arbetat med layout och omslag. Med sin erfarenhet av bokutgivning och förlagsverksamhet har hon gjort en viktig insats. Hon har tidigare utgivit bland annat en reviderad upplaga av Sophie Elkans kända roman *John Hall* (1899).

Sparrarna hade till mycket annat även drastisk humor, och Lasse Larsson tar vara på poängerna. Han skriver inlevelsefullt, åskådligt och målade. Livet på Gunnebo blir åter levande verklighet – denna gång för läsarnas inre syn. Det är dock svårt att skriva en dylik familjekrönika. Är man alltför aktningsfull och

hänsynsfull, kan framställningen bli intetsägande och tråkig. Är man alltför frispråkig och närgången, kan framställningen bli alltför utlämnande och skvallrig. I båda fallen finns faran, att man blir alltför utförlig för att inte säga långrandig. Lasse Larsson går dock en skicklig balansgång och undviker farorna. Med ett begränsat men väl valt antal målade enskildheter tecknar han en snabbskiss, som trots sin korthet säger åtskilligt och låter läsaren ana mer. Utan att falla för frestelsen att köra fast i detaljer och bli närgången, går han vidare till nästa händelse eller begivenhet. Berättelsen har ett livfullt och ändå behagligt tempo. Radavståndet är avpassat för att göra texten lättläst. Det rikliga bildmaterialet lättar likaså upp framställningen. Särskilt interiörbilderna är intressanta.

Gunnebo var på den tiden ett ganska stort företag med anställda inom trädgård och jordbruk. Lasse Larsson tecknar även deras historia och har tagit med bilder från deras boningar. Flera av dem har kommit med på bild. Dessutom är både Slottsviken och Pixbo herrgård med, ty även dessa herrgårdar ägdes av friherrinnan Hilda Sparre på Gunnebo. Sparrarnas tid på Gunnebo är hittills det längsta skedet i egendomens historia. De gjorde en viktig insats för Gunnebo och som mecenater för Västsverige i övrigt. Dessutom hade de – trots många ledsamheter – trevligt under tiden. Trevligt får även läsarna. Det har både Sparrarna och Lasse Larsson sört för.

Lars Gahrn

OWE JACOBSSON (RED.)

De dorphska breven: En brevroman från tidigt 1800-tal.

Lindome: Eget förlag, 2000. 126 + XXXVIII s., hft, personregister.

Denna källutgåva omfattar brev mellan kaptenen sedermera kommandörkaptenen Johan Jacob Dorph och hans hustru Eleonora, född Schreil, skrivna mellan 1808 och 1815. Vi får här intressanta tidsbilder från tidigt 1800-tal och skildringar från finska kriget 1808–1809, sådant det tedde sig för skärgårdsflottans befäl och manskap. Vi får följa hur prästdottern Eleonora Schreil efter svår samvetsvånda och med föräldrarnas samtycke slår upp sin förlovning för att i stället gifta sig med Johan Jacob Dorph, som snart måste draga ut i kriget – till att börja med i häst och vagn, vilket var en mindre väntad början för en sjöofficer. Dorph hade nämligen fått order att resa till konung Gustaf IV Adolfs högkvarter i Grelsby på Åland och tjänstgöra som konungens adjutant. Mellan Landskrona och Stockholm åkte han vagn, och på Åland skulle han bringa bud mellan högkvarteret och eskadern vid Åland. Såsom adjutant i högkvarteret är han mycket välunderrättad och kan berätta både det ena och det andra för sin havande maka.

Sent på hösten medföljde Dorph skärgårdsflottan som flaggkapten, när den seglade över Ålands hav till Stockholms skärgård. Julen 1808 kunde han tillbringa med hustrun i Landskrona. Våren 1809 förordnades han till chef för Stralsunds Eskaderdivision, som var förlagd till Landskrona. Under sommaren detta år övervakade han i Karlskrona utrustningen av den däckade kanonslupsbataljon, som hade deltagit i föregående vinters kampanj i Norrbotten. Några kanon-

slupar höll på att byggas i Karlshamn, och några utrustades i Kalmar. Allteftersom de blev färdiga seglade de norrut, och Dorph for mellan Karlshamn, Karlskrona och Kalmar. I Karlshamn hade han under tre veckors tid besök av hustrun. Slutligen seglade Dorph själv med några slupar upp till Umeå, men han kom för sent för att delta i några strider. Sent på hösten seglade han med sina kanonslupar tillbaka från Norrland till Landskrona, tidvis i snö och hårt väder. Från hans övriga tjänstgöring får vi däremot bara glimtar.

I motsats till många andra befälhavare var Dorph således lyckligt lottad och kunde träffa sin maka under kriget. Många månader i sträck tvingades dock även de att vara skilda åt. Brevväxlingen mellan de nygifta makarna är livlig och speglar dels hushållsbestyr och sällskapsliv på hemorten, dels Dorphs tjänstgöring under krigstågen och hans tankar på de hemmarande. Slutligen får vi skildringar från freden, då familjelyckan blommar och belåtenheten – trots smärre förtretligheter i tjänsten – är stor. Bägge brevskrivarna har ordet i sin makt och skriver livligt, målade – och vältaligt.

Språkhistoriskt och stilhistoriskt finns här mycket av intresse, men ännu större är det kulturhistoriska värdet. Vi får här intresseväckande, roande och ibland gripande tidsbilder från ett tidsskede, som alltid har varit mycket uppmärksammat och omskrivet i både Sverige och Finland.

Makarna hade en omfattande släkt och ett stort umgänge. Många av släktingarna och vännerna är omnämnda i breven, och den personhistoriskt intresserade har här mycket att hämta. Johan Jacob Dorph föddes i Helsingfors men kom att lämna både föräldrahemmet och Finland. Eftersom han kom att tjänstgöra vid Stralsunds Eskaderdivision, som så småningom förlades till Skåne, lärde han känna många av hustruns släktingar. Hans egna närmaste i Finland

Eleonora Dorph f. Schreil.

omnämns endast som hastigast i breven. Desto oftare förekommer hustruns släkt. Eleonora Christina Dorph var född Schreil och umgicks med många släktingar både på fädernet och på mödernet. Modern tillhörde den kända skånska slakten Pripp. Dessutom var hon befreundad med slakten Gjørloff. Makarnas umgänge var alltså omfattande, och breven avslutas som regel med många hälsningar till släktingar och vänner. I sina kommentarer till breven identifierar Owe Jacobsson de omnämnda personerna och redogör för deras bakgrund. Han har även utarbetat ett omfattande personregister, men alla hälsningar blev för mycket för honom: ”I förteckningen har ej medtagits sidhänvisningar till sluthälsningar i breven”. Deras personhistoriska värde är inte stort, men de speglar släktsammanhållning och umgänge i början av 1800-talet och har på det sättet en hel del att säga.

Johan Jacob Dorph.

Jacobsson har god känsla för stämningar och känslolägen i breven. Han har gjort många klarsynta iakttagelser, som meddelas läsarna och bidrager till att lyfta fram väsentligheterna och klargöra sammanhangen. Jacobsson har dessutom upprättat ett brevregister, där man tack vare brevens dateringsorter kan följa Dorphs seglatser och resor i tjänsten. Likaså har han sammanställt stamtavlor för släkterna Dorph, Schreil och Pripp. Bokens bilagor omfattar 38 sidor och ökar dess värde för forskare.

Detta verk har mycket att ge åt såväl forskare som en historieintresserad allmänhet. För romanförfattare, som önskar levandegöra historien, är den ett fynd. Det är tacknämligt att brevsamlingen nu har blivit tryckt och därmed tillgänglig.

Lars Gahrn

GUNNAR DAHL

Flickan och löjtnanten: Två resedagböcker från 1800-talets Europa.

Lund: Historiska Media, 2000. 240 s., inb., illustr., referenser, noter.

När åttaåriga Sophie Trädgårdh får följa med på en spännande rundresa i Europa, tar hon med sig sin dagbok. Den lilla flickan upplever mycket nytt och spännande, men glömmer inte för den sakens skull att föra anteckningar i dagboken. Samvetsgrant och lillgammalt berättar hon om både vackra vyer och förtretligheter som inträffar under resans gång. Med på samma resa som Sophie är också en löjtnant, Henrik Qveckfeldt. I likhet med Sophie skriver han dagbok. *Flickan och löjtnanten* är en sammanställning av dessa två dagböcker från samma resa. Men boken är mer än så. Författaren har i *Flickan och löjtnanten* lyckats göra en snabbskiss av ett helt samhälle, en hel tid. Med hjälp av korta utdrag ur brev och annonser från ungefär samma tid utbroderas en bild av ett Europa i förändring. En hel del informativa ting berättas också om resande och turistande i allmänhet under 1800-talet.

Europaresan varar mellan 1845 och 1846. Resrutten är imponerande. Resan medför även en del vedermodor. Boken har åtskilliga fina illustrationer. Några av bilderna är teckningar gjorda av Sophie själv. Dessa är så skickligt utförda och mogna, att man nästan tvivlar på att en åttaårig flicka verkligen kunnat göra dem. Man kan säga att boken är en rapport från turistandets barndom. Författaren har också tagit in korta små stycken från andra reseskildringar från samma platser och samma tid.

Boken är medryckande och bitvis mycket humoristiskt skriven. Dagbokstexterna är något omarbetade för att vara lättare att läsa för en nutida läsare. Reseskildringen har vunnit en del på att det är både ett barn och en vuxen som berättar. Det är lustigt att konstatera hur mycket som turistandet har varit sig likt sedan dess. Visst reser vi betydligt bekvämare idag, men vi besöker samma sorts attraktioner och beundrar samma vyer. Att ynglingar ur adeln fick avsluta sin uppfostran utomlands hade ju redan förekommit i ett antal hundra år vid Sophies tid, men det var först under den här epoken som resandet blev mera utbrett. Även välbeställd medelklass kunde börja resa, och resandet blev mera av ett nöje. Under mitten av 1800-talet var turistandet inte längre bara en besvärlig men tyvärr nödvändig del i en ung adelsmans utbildning. Författaren guidar läsaren och dagboksskrivarna på lustturen genom Europa. Detta är ett Europa präglad av upplysningens och franska revolutionens efterdyningar. Trots att över 40 år gått sedan 1700-talets slut, är Europa fortfarande skakat. Upplysningen smittade med reseber Europas befolkning. Man ville bilda sig, och ville med egna ögon se spännande saker som fanns ute i världen. När revolutions- och Napoleonkrigen väl var över och 1800-talet gått över i ett lugnare skede, blev det plötsligt möjligt att bege sig ut. Under 1840-talet började allt fler upptäcka möjligheten. Men ändå var det bara ett fåtal som hade förutsättningar att utnyttja den liksom Sophie och hennes familj.

Sophie och löjtnanten skildrar båda vardaglighetens små förtretligheter och sina reseupplevelser med samma noggrannhet. De två skribenterna berättar om skumpiga vagnsfärder, bagage som försvinner och människor som de träffar. Den noggranna redogörelsen ger reseskildringarna färg, och ibland kan man känna lukterna och uppleva färgerna. Gunnar Dahl

flikar på många ställen in små sidoberättelser och intressanta fakta om städerna som passeras. Här finns träffsäkra citat från tidigare resenärer, här finns målningar från olika städer och satiriska små teckningar, lånade från samtida tidningar och reseskildringar.

Resandet måste ha givit många minnen för livet åt turisterna. Dagböckerna återger många olika skeenden, och det är inte alltid det väntade som gör intryck. I Genua är det till exempel inte direkt några exotiska växter eller vackra utsikter som beskrivs. Istället skildrar löjtnanten noggrant och intresserat fångelser, asylor och ett dårhus som han gjort studiebesök i. Anläggningarna verkar ha imponerat. Löjtnanten hade ett specialintresse för fångelser. Både Sophie och löjtnanten beskriver besök i olika historiska byggnader. Sophie skaffade sig vänner under resans gång, inte minst i Frankrike. Franska var troligen ett av de skolämnen som Sophie fått lägga ned mest tid på.

Vid ett tillfälle gör familjen ett besök hos Jenny Lind. Sophie beskriver sångerskan som söt och rar, men Sophie verkar inte alltför tagen av att få träffa en så stor berömdhet. Ressällskapet jäktade inte alls på sin rundfärd genom Europa. I Nizza tillbringar man hösten och vintern. Perioden i Nizza verkar vara den som Sophie uppskattar mest. Man går på teater och balett, och Sophie verkar ha blivit riktigt förtjust. Hon börjar spela piano under den här hösten för en lärarinna, som hon lär sig uppskatta. Här blir hon också vittne till ett naturfenomen som förbryllar. Annars är lilla Sophie rätt sparsam med naturbeskrivningar. Men från Nizza skriver hon: "En afton under denna tid har jag sett någonting som mycket förvånade mig, det var att himmel och haf voro alldeles röd-gredelina och gingo liksom tillsammans." Enligt Gunnar Dahl fick flickan troligen se scirocco, en varm vind som blåser från Afrika och ibland bär med sig sand ända från Sahara.

Under samma tid gjorde den lilla gruppen även ett besök i en romersk amfiteater. Sophie skriver inte mycket om detta annat än, att hon tog med sig ett minne därifrån. Flickan skriver mycket sakligt, nästan som om hon skreve en rapport av något slag. Hon ger sällan långa beskrivningar av olika företeelser och verkar sällan överdrivet imponerad av vad hon fått se. Det finns påfallande litet barnsligheter i hennes anteckningar. Men ett av ställena där det märks att Sophie faktiskt bara är ett litet barn är när hon beskriver sin nionde födelsedag. Hon skildrar glädjestrålade sitt kalas. Hon räknar upp sina presenter och berättar hur man roar sig. "Den 26 Octobre. Min födelsedag som firades mycket ståtligt. På morgonen före frukosten fick jag utaf min goda Annan ett mycket vackert schatull, som gjorde mig mycket nöje, jag fick lof att bjuda till mig några små barn. Vi hade mycket roligt och vi åto bakelser och syltad frukt, vi hade en liten bod att leka med, som tillhörde Leon Erpikum, der vi hade confect, russin m.m. och som vi sålde till varandra." Sophie fick också en blyertspenna på sin födelsedag av löjtnanten.

I dagboksanteckningarna märks att Sophie är på väg att bli en liten fransyska. Sällskapet har nu varit flera månader i Frankrike, en lång tid för ett barn. I den här vevan gör man flera gånger ridturer på åsnor, något som Sophie först tycker är lite nervöst. Löjtnanten kan under den fortsatta resan odla sitt specialintresse: studier av Europas brottslighet. I Terracina träffar han på en kusk som tycker om att skrämra upp sina passagerare och berättar härresande historier om rövare. Kusken berättar om Gasparoni, en bandit som nu var ökad i trakten. Löjtnanten tog dock det han fick höra med en nypa salt. "Historien om den unge engelsmannen som tvingades att äta sin fars kött är rysligt och troligen osann", skrev han. Löjtnanten lämnade resesällskapet i Rom.

I bokens förord förklaras närmare hur författaren, Gunnar Dahl, kommit över dagboken och varför denna fascinerat honom. Huvudpersonerna, Sophie och löjtnanten, erhåller också en kortare presentation liksom övriga personer nämnda i boken. Man får också reda på något om personernas tillvaro efter hemkomsten.

Flickan och löjtnanten ger en både lärorik och nöjsam läsning. Det är spännande att få komma människor som levde för så pass längesedan så nära. Efter ett tag får personerna i boken levande ansikten och närvarande personligheter. Detta är en bok för den som är intresserad av historia eller av människor – för alla, kort sagt.

Amanda Hägerstrand

CLAS TAMM

Pappas lydige son: Clas Tamms dagböcker och brev 1827–1865.

Redigerade och kommenterade av Claës Tamm.

Stockholm: Probus förlag, 2000. 408 s., inb., illustr.

Under våren 2000 gavs i Sveriges Television ett serieprogram med titeln "Att famna livet". Programmet framställde en familjekronika från tidigt 1800-tal, baserad på brev växlade mellan handlingens huvudpersoner, en ömsint berättelse om några människoöden, med inramning av ett dokumentärt bildmaterial och rekonstruerade miljösekvenser. Inlevelsen, värmen och charmen i detta program kommer osökt i ens åtanke, när man fördjupar sig i *Pappas lydige son*, en brevberättelse sammanställd av Claës Tamm. Bo-

ken har underrubriken "Clas Tamms dagböcker och brev 1827–1865". Den som där för pennan är brukspatronen och godsägaren Clas Tamm (1807–1866), uppvuxen på Österbybruk i norra Uppland och större delen av sin levnad bosatt på sin egendom Tvetaberg utanför Södertälje. Livet igenom är han en flitig dagboks- och brevskrivare, med vaken iakttagelseförmåga och starkt engagemang inom många av samhällslivets områden, inte minst det kulturella. Det är särskilt korrespondensen med fadern, som redigerats och kommenterats av en nutida ättling (sonsons sonson). Fadern var den kände Per Adolph Tamm (1774–1856), som vid riksdagen i Norrköping år 1800 tillsammans med bl.a. Hans Järta i opposition mot regeringen avsåg sig adelskapet. Han adlades på nytt år 1826 och upphöjdes i friherrligt stånd 1843.

Clas Tamms brevskrivande till fadern pågår praktiskt taget genom hela hans vuxna liv. Under tioårsperioden 1846–1856 skriver Clas Tamm oftast mer än ett brev per vecka. Sista brevet får fadern kort före sin bortgång 1866. Som regel undertecknas breven med "Pappas lydige son", en formulering som ger en god antydning om förhållandet mellan far och son, måhända också om det disciplinära draget i den tidens barnuppfostran.

I bokens fylliga förord påpekas, att även om innehållet i brevet och dagböckerna främst berör alldagliga tilldragelser inom familjekretsen, så ger det också en helhetsbild av hur livet i stort gestaltade sig inom den burgna klassen i det tidiga 1800-talets Sverige. Det är i detta hänseende som boken har sitt givna intresse. Envar som tilltalas av person- och miljöhistoriska inblickar måste komma att tycka om denna bok, som f.ö. även i sin grafiska utformning är högst berömvärd. Avsikten har inte varit att åstadkomma en heltäckande levnadsbeskrivning utan just en tidsberättelse, som med alla sin trivialiteter förmedlar myck-

et av samma värme och intimitet, som kännetecknade teveserien "Att famna livet". Bland Clas Tamms många intressen intar boksamlandet den främsta platsen. På Tvetaberg bygger han med åren upp ett ansenligt bibliotek, som omfattar såväl skönlitteratur som fackböcker samt kart- och planschverk. Samlingen kom till slut att räkna närmare hundra hyllmeter. I brev och dagböcker återkommer gång på gång anteckningar om bokliga nyförvärv.

Om tidens umgängesliv, om verksamheten på en stor lantgård, om utlandsresor, om operabesök (många!) och om andra nöjen förströelser ges rikliga inblickar. Att familjen får sin beskärda del av sorger och bekymmer påminns man om genom notiser om tidigt bortgångna barn. Att Clas Tamm också ägde en konstnärlig ådra framgår av ett flertal i boken reproducerade teckningar och akvareller av hans hand.

Pappas lydige son är en förtjänstfull produkt av namnen Claës Tamm. Att ur en mångfald brev och dagböcker kunna vaska fram det för utomstående mest intressanta och tidstypiska är en konst. Den konsten besitter Claës Tamm.

Jan von Konow

GÖRAN SCHILDT

Tvivlets gåva eller Förflugna tankar om Guds död och en försvunnen far.

Stockholm: Bokförlaget Atlantis 2000. 205 s., inb.

För en bredare allmänhet förknippas nog Göran Schildts namn i första hand med segelfärder på Medelhavet. Några år efter krigsslutet 1945 förvärvade

han ketchen Daphne och seglade med henne till Odysseus hav. Genom Europa gick färden på franska floder med utgångspunkt från Seine och därefter vidare på vindlande vattenvägar med hjälp av franska slussar. I boken *Önskeresan* (1949) har Schildt berättat livfullt om företaget – med stark känsla för den äventyrets och frihetens poesi som bara kan utvecklas i anslutning till hav, bogsvall och vinande rigggar. Men vilka blossande kinder läste jag själv inte berättelsen om denna resa långt senare och erfor lockelsen både från franska kanalvägar och ett glittrande Medelhav. Här gavs exempel på en man som vågade! Från en trygg ställning som välbeställd kulturskribent och konsteoretiker bröt han upp för att få tillbringa sina dagar i farvatten som han drömt om sedan pojkkåren hemma i Finland.

Fullt så dramatiskt var det nog nu inte, eftersom Schildt behöll sin tjänst på *Svenska Dagbladet*, och under vintersäsongerna återvände till hyberboreiska trakter för att skriva och forska. Men berättelsen om ett uppbrott i *Önskeresan* stimulerade många till att taga egna initiativ och söka sig till "ungdomskällan", via franska floder och slussar eller runt Gibraltar. Under årens lopp uppenbarade sig ytterligare eggande redogörelser för seglingar med Daphne på Medelhavet, i Svarta havet och längs Nilen ned ända till Sudan: *I Odysseus kölvatten* (1951), *Solbåten* (1956), *Ikaros hav* (1957), *Med Daphne i sexton länder* (1960) *Segla på Medelhavet* (1969), *Dianas ö* (1976) och så den sorgliga *Farväl Daphne* (1987). Naturligtvis stimulerade böcker som dessa till dagdrömmeri hos många läsare, men själva faktum att någon verkligen förmått genomföra ett livsprojekt som detta kunde också kännas som en möjlighet till att realisera det förbjudna. Dessutom rymde ju dessa böcker vid sidan av sin frihetspotential så mycket av kulturhistoria och kulturkritik, den senare inte sällan både uppfordrande och provokativ.

Om folkhemsbyggande och ATP var viktiga ting, så vädjade dessa ting likafullt föga till drömmar om personlig frigörelse! Schildt hade visat att man nog kunde leva på annat sätt – och för andra värden. Intellektualitet, poesi och ständigt uppbrott verkade vara hans signum.

Segling och Medelhav, redan i unga år etablerad som skribent och kulturkritiker – nog kan det se ut som om Schildt förts med silversked i munnen. Hans framtoning tycks skvallra om finlandssvensk överklass, välbeställd bakgrund, bildning bibringad redan från barnsben, kontakter. Men full så okomplicerat motsvarar han inte den stereotypa bilden av den svenskspråkiga minoriteten i vårt östra grannland. Fadern, författaren Runar Schildt som drabbats av en produktivitetsskris, sköt sig 1925 när yngste sonen var 8 år gammal. Ett smärtsamt tomrum uppstod i barnets liv, även om de rent praktiska tingen inför framtiden kunde ordnas genom lojala vänner och släktingar. För pojken och senare den unge mannen anmälde sig uppgiften att finna ett fullgott substitut. Under studieåren vid Helsingfors universitet kunde akademiska lärare som estetikern Yrjö Hirn och filosofen Eino Kaila tjäna som intellektuella vägvisare för den famlande unge studenten. Längre fram skulle denne under en period söka vägledning i skönlitteraturen. André Gide, av vilken Schildt med tiden översatte flera böcker och även skrev en analytisk studie om, spelade under flera år en viktig roll, men förlorade åtskilligt av sin lyskraft sedan de två mötts öga mot öga. Senare i livet skulle arkitekten Alvar Aalto intaga den faderlige mentorns plats. Problemet med faderlig frånvaro intar en framskjutet plats i Schildts första memoarvolym. Lånade vingar (1995) och återkommer också i den senare: *Tvivlets gåva eller Förflugna tankar om Guds död och en försvunnen far*.

Den förmodade silverskeden kroknar betänkligt

när man läser om Schildts upplevelser som soldat. Boren individualist hade han naturligtvis ingenting till övers för kollektiva manifestationer i samband med de utrikespolitiska orosmolnen i slutet av 1930-talet. Men när det ryska anfallet kom den 30 november 1939 sällade han sig till krigsmakten, och fick uppleva Vinterkriget som frontsoldat. Någon handlingsromantik är han minst av allt försvuren åt och kan bara upp-båda avsky inför den fosterländska handlingskult som sentida veteransammankomster ägnat sig åt att odla vid nationella högtider. För egen del blev han två dygn före vapenstillståndet i mars 1940 träffad i underlivet av en rysk kula och fick sina framtida möjligheter att sätta barn till världen ointetgjorda. En räcka av komplicerade operationer restaurerade organ och funktioner i de nedre regionerna, men ev. tankar på instundande faderskap måste skrinläggas.

Påfallande mycket av det som återges i *Tvivlets gåva* berättade Schildt om redan i sin tidigare minnesbok. Sökandet efter en fadersgestalt fortsätter, men har upp i mannaåren övergått till att bygga bärkraftiga vänskapsrelationer. Ungdomsvännen Georg Henrik von Wright finns kvar och de två träffas och byter gemensamma minnen av den oförglömliga Italienresan 1937, då de första gången blickade ut över Odysseus farvatten och fick uppleva den tidlösa skönheten i Paestumtemplets ruin. Det var här, vid Paestum, de lovade varandra att aldrig mera läsa tidningar, aldrig förtära annan alkohol än vin och att sträva efter att bli ”greker”, dvs. att söka leva upp till fordringarna för en äkta *uomo universale*. Starkt influerade av Jacob Burckhardts idealiserande framställning av det renässanstida Italien, ville de tillägna sig annan livshållning än den som en flack samtid bjöd på.

Tiden och ödet hade dock andra kort instuckna i rockärmen. För Schildts del väntade krigserfarenheter och småningom en lovande tidningsmannakarriär i

Stockholm. Han som inför den vördnadsbjudande doriska tempelruinen i Paestum avlagt ett dyrt löfte om att inte läsa tidningar deltog nu fastmera i framställandet av dessa förkättrade dagslände produkter. När Karl Ragnar Gierow lämnade sin plats som *Svenska Dagbladets* kulturredaktör 1951 gick erbjudandet till Schildt, som dock tackade nej. Att chefa för en tidningsavdelning med allt vad detta innebär av praktiskt och organisatoriskt tänkande passade inte den unge konstskribenten. Måhända ruvade han på andra planer för sin framtid: faktiskt hade han debuterat som skönlitterär författare redan 1943 med romanen *Önskeleken* (1943) och därefter givit sig i kast med studien *Gide och människan* (1946). I samma veva utgavs även boken om Cézanne, ett arbete som Schildt disputerade med 1947. Men strax därefter hade han förvärvat yachten Daphne, och att med denna farkost som hägrande flyktverktyg inom räckhåll nöta en redaktörsstol på en ansedd dagstidning tedde sig omöjligt. Hellre då sin egen rorsman – och kanske snart en möjlighet att bli oberoende skribent. . .

Väderguden Aiolos har varit gunstig inte bara mot seglaren Göran Schildt utan också mot författaren med samma namn. Det är bogskum och friska fläktar också i hans sätt att berätta – framför allt i reseberättelserna, naturligtvis. Orden tycks vattrade av kårar med löften om uppbrott och nya kuster. Fartvinden drar även genom livsberättelsen i hans memoarer. Ibland tycks dock frågan om den saknade fadern tillmätas alltför stor plats – till den mogna individens kännemärke hör utan tvekan uppgiften att sträva efter att frigöra sig från uppväxtens Nessosmantel – i varje fall att söka förkovra sig i detta svårgenomförda konststycke. Det ligger en skriande paradox i att Schildt som under ett helt liv satt en ära i att aldrig hörsamma kollektivistiska appeller, i att vara stark och självständig, ändå så uppgivet tycks ha sökt manspersoner som

kunnat fylla lakunen efter fadern. Den enda slutsats man vågar sig på är att förnuft och känsla drar varandra åtskilda oavsett om detta från en upphöjd synpunkt kan te sig rimligt eller inte. De många erotiska förhållanden med olika kvinnor han invecklat sig i under åren, trots att han inte sällan samtidigt haft ett äktenskap att sköta, tycks också ha tjänat som ersättning när inte en djupare gemenskap stod att få.

Schildt driver i flera av sina böcker – i memoarerna inte minst – tesen att jaget är en skälm. Han avvisar helt föreställningen om en beständig personlighet. Karaktärsbegreppet i den infattning som den klassiska litteraturen skapat är en illusion. Jaget skiftar kostym alltefter kontext, behov och situation. På ett allmänt sätt har väl nästan alla människor erfarenhet av sådan anpasslighet. Men ett konstaterande som detta är faktiskt trivialt. Det intressanta är naturligtvis den jagupplevelse som finns på ett djupare plan bortom alla tillfälliga förklädnader. Måste man inte för att kunna fälla sådana påståenden som Schildt gör i dessa resonemang förutsätta ett fixt medvetande, ett jagrelaterat omdöme – en fast personlighet innerst inne. *Vem* uttalar annars dessa ord? Förutsätter inte all rörelse ett fast kontinuum för att kunna bli konstaterat? Och framträder inte i alla de utsagor, värderingar, argumenteringar, situationsbeskrivningar och porträtt av andra människor som Schildt minnesbok är så rik på bilden av en mycket distinkt karaktär – hans egen? Han livsberättelse är mera än produkten bara av ett konglomerat av impulser och tillfälliga beteenden. Hans livsberättelse liksom f.ö. hela memoarlitteraturen.

Olof Hägerstrand

ELSA MARIANNE VON ROSEN

Inte bara en dans på rosor.

Stockholm: Bonniers, 2000. 351 s., person- & verkregister.

Elsa Marianne von Rosens uppläggning av minnesboken är den gängse kronologiska. Hon föddes 1924. Fadern Reinhold von Rosen, greve, allvarlig konstnär, ingen bohem, vid denna tid sträng kristen, ägnade sig åt fysiska bestraffningar av de fem barnen. Elsa Marianne och hennes syskon var rädda för fadern. Den goda modern av enkel härkomst hade varit modell vid akademien. Familjen bebodde utan bekvämligheter en flygel till Carl Gustaf Tessins slott Åkerö vid Yngaren i Sörmland (med det bekanta stamträdet på gården). Skolvägen från det ensligt belägna slottet avverkades till fots dagligen, en sträcka på flera kilometer. Dominerande gestalter i familjen är farfadern, generalöjtnanten von Rosen, även han med förnamnet Reinhold, och dennes maka, född von Horn.

Yngre bröder till farfar var Clarence von Rosen, hovstallmästare, och Eric von Rosen, upptäcktsresande. När Clarence von Rosen som prominent idrottsledare 1936 vid Berlinolympiaden gjorde ansats att ta Hitler i famn, möttes han av rikskanslerns avböjande: *Die Hand genügt*. Så berättar Elsa Marianne von Rosen, som drar fram några livsöden bland äldre släktmedlemmar. Ett sådant är Andreas von Rosen, finsk-rysk officer och en av tillskyndarna bakom dekabristupproret i Ryssland 1825. Han förvisades vid 27 års ålder till Sibirien och blev fri först tolv år senare. Så småningom kom hustrun till honom i fångenskapen. Andreas von Rosen fick ett långt liv och skrev memoarer. Farmors far Henning von Horn var som frivillig

med på dansk sida vid Dybbøl 1864 och var en tid fängslad hos tyskarna.

Efter en tid med familjen, som från Åkerö flyttat in till Nyköping, kunde bokens författare omsider påbörja en balettutbildning i Stockholm. Hon blev då boende hos farföräldrarna i deras magnifika hem vid Östermalmsgatan, hörnet av Floragatan, huset numera rivet. Farmor finansierade dansutbildningen. En syster till henne var teaterledaren Brita von Horn.

Som dansare drog Elsa Marianne von Rosen tidigt uppmärksamheten till sig. En kongenial partner fick hon i Björn Holmgren. Den bekante impresarion Helmer Envall gav henne ett gästspel hos en varieté i Berlin redan 1942. Till Köpenhamn nådde hon året därpå med ett engagemang hos National Scala, dåtidens festlokal. Samma år var hon en uppmärksammad Ulla Winblad vid Bellmansspelen i Stockholm. Detta år mötte hon första gången Allan Fridericia, vänsterintellektuell och jude. En förbindelse med dennes Köpenhamnsfamilj, fadern var medicine professor, mötte starkt motstånd hos den von Rosenska släkten. Först 1950 förenades makarna vid en borgerlig vigsel.

En avgörande händelse i den konstnärliga utvecklingen blev att Det kgl Teaters celebre balettmästare Harald Lander såg henne uppträda i Köpenhamn och inbjöd henne att delta i den dagliga undervisningen i de Bournonvilleska träningskolorna vid teatern.

I Stockholm blev Oscarsteatern scenen för hennes framträdanden, gärna som solist. Hon engagerades efter kriget av Colonel de Basils ryska balett för en omfattande spansk turné med framträdanden på alla större platser. Men ensemblen löstes upp efter turnén.

År 1950 ägde premiären rum på Birgit Cullbergs "Fröken Julie" till musik av Ture Rangström, verket som skulle bli en svensk balettklassiker. Vid tillblivelsen samarbetade Allan Fridericia och Birgit Cull-

berg med oklar och omtvistad fördelning. I huvudrollerna som Jean och Julie dansade Julius Mengarelli och Elsa Marianne von Rosen. Turnén var Riksteaterns och succén pyramidal. Stockholmsoperan engagerade för denna roll och andra von Rosen som premiärdansös och Operan blev 1951 hennes fasta scen för lång tid framåt. Till Operan knöts som balettchef den engelska koreografen Mary Skeaping året därpå. Hennes uppsättningar av klassikerna "Svansjön" 1953 och "Törnrosa" 1955 blev epokgörande. Elsa Marianne von Rosen dansade de stora partierna. Premiären på "Törnrosa" blev en triumf för henne i huvudrollen. Ivo Cramérs bästa verk "Den förlorade sonen" hade premiär 1957 med tonsättaren Hugo Alfvén som dirigent och Björn Holmgren och Elsa Marianne von Rosen i de bärande partierna. Föreställningen blev en ny lysande framgång för ballerinan. Även "Giselle" togs upp av miss Skeaping, och von Rosen fick därmed ännu en uppgift som passade henne. Vid en sommarturné i folkparkerna framförde hon Michail Fokines solo "Den döende svanen" som Jenny Hasselqvist lärt henne. Jämte Björn Holmgren deltog hon 1956 vid en galaföreställning i London till minne av Anna Pavlova, som gått ur tiden 25 år tidigare. Sommaren 1957 betroddes hon med att skapa Columbine hos Pantomimteatern på Tivoli i Köpenhamn. Einar Nerman utförde hennes porträtt samma år, och detta hängdes upp i Stockholmsoperan, men när hon 1959 slutade efter nio år vid teatern såldes porträttet som sedan inte kunnat spåras.

Makarna Fridericia-von Rosen grundade 1961 ett turnerande kompani – Skandinaviska baletten – med ett stort turnéprogram. Efter tiden på Operan i Stockholm tog för von Rosen en rad fruktbara år vid, som dansare, som koreograf och som pedagog. Hon skapade flera egna balettverk. Till dem hör "Irene Holm" efter en känslig novell av Herman Bang med detta

namn om en danslärarinns svårigheter och misslyckanden; och vidare "Jenny von Westphalen", egentligen ett verk av makarna tillsammans. Namnet tillhör hustrun till Karl Marx. Baletten kretsar kring det omaka äktenskapet mellan en politiskt radikal person av judisk börd och en högättad tysk kvinna. Parallellt till parets eget äktenskap är påfallande. En central uppgift som de båda tog sig an blev en stilriktig uppsättning av August Bournonvilles "Sylfiden". Till von Rosens hjälp anlätades den åldriga Ellen Price, av den bekanta danska teaterfamiljen. Hon hade som solodanserinde vid den kungliga danska baletten på sin tid framfört detta verk i obruten tradition från mästarens tid. Då turnén nådde Ystads gamla teater träffade von Rosen samman med koreografens sonson, Ystads apotekare Paul Bournonville. Under årens lopp har hon sedan haft tillfälle att sätta upp verket runt om i världen med ryktbara solister.

Elsa Marianne von Rosen gästspelade på Drottningholmsteatern 1969 med en annan dansk klassiker, Vincenzo Galeottis "Amor och balettmästarens nycker". När Skandinaviska baletten lades ner efter ekonomiska svårigheter, tog sig von Rosen an ännu en uppgift. Från 1970 till 1976 verkade hon som balettchef vid Stora teatern i Göteborg. August Bournonvilles storverk "Napoli" sattes upp på denna scen 1971. Hon fick möjlighet att efter "Svansjön" visa "Romeo och Julia" till Sergej Prokofievs musik i egen koreografi. Ett stort tillfälle gavs 1975 då hon under ledighet från Göteborg satte upp "Sylfiden" i Leningrad. Balettchef vid Malyteatern där var Oleg Vinogradov, och arbetet med Bournonvilles teknik hos de ryska dansarna blev framgångsrikt. Lika bra gick det inte året därpå på Cuba. Lokala svårigheter hopade sig under arbetet med det danska verket, och von Rosen lämnade Havana utan att "Sylfiden" kom upp på scenen.

Som balettchef vid Malmöteatern 1980–87 var von

Rosen till en början framgångsrik. Gunnar de Frumeries stora tonsättning "Johannesnatten", komponerad på 1940-talet, är en handlingsbalett som 1981 fick koreografi av von Rosen. Mottagandet av hennes arbete var väl denna gång mer reserverat. Året därpå fick Malmö "Napoli". Ja, även Vinogradov, nu chef på Kirovteatern, beställer verket. Den åldriga Mary Skeaping hämtades från London för ännu en uppsättning av "Törnrosa".

Elsa Marianne von Rosen förlänas Litteris et Artibus. Därmed var det dock slut med framgångarna, inte hos publiken men väl hos medarbetarna. Teaterns dansare ventilerade missnöje med valet av repertoar, och von Rosen nödgades dra sig tillbaka. Ny framgång som gästande iscensättare nådde hon på Stockholmsoperan 1986 med "Napoli". Allan Fridericia bidrog liksom i Malmö med verkningsfull scenografi.

Allan Fridericias och Elsa Marianne von Rosens sista stora gemensamma projekt blev August Bournonvilles balett "Trymskviden" från 1868. Musiken är av J. P. E. Hartmann. Motivet är hämtat från nordisk mytologi och otidsenligt. Det dittills senaste uppförandet ägde rum 1905. Uppsättningen krävde flera års förberedelser, men återskapandet blev knappast den framgång makarna hoppats på. Femton föreställningar gavs av Det kgl Teater.

Fridericias död i cancer 1991 vid 70 års ålder blev ett hårt slag för hans hustru. Både som scenisk konstnär, som iscensättare och som privat person visar Elsa Marianne von Rosen stor själsstyrka. Under ett långt yrkesliv har hon hävdat en obruten vitalitet och kreativitet, trots att dystra tilldragelser tidvis hopat sig över privatlivet. En del år efter föräldrarnas skilsmässa förkortade de båda på skilda håll sina liv. Hennes yngste bror utbildade sig till flygare och störtade vid unga år på Ljungbyhed. Hennes farbror översten och militärattachén Gustav-Fredrik von Rosen berövade såväl

sin andra hustru som deras barn och sig själv livet. Även hennes egen man gjorde ett misslyckat suicidförsök.

Bokens läsare kan ibland gå vilse bland alla uppgifter om balettproduktioner. Men von Rosen har ett sätt att tala direkt, ibland naket brutalt till sina läsare som ändå gör en framställning av detta detaljerade slag möjlig. Recensenter och vad dessa på sin tid skrev åberopas ofta. von Rosens även i skrift demonstrerade självkänsla är säkert väl överlagd. Sättet att skriva har för övrigt en märkbar släktskap med de i varje fall för danska läsare bekanta minnen som August Bournonville mot slutet av karriären lade fram.

En uppsättning av "Sylfiden" i det avlägsna Krasnojarsk 1995 hotade att haverera, när det visade sig att minnet av Andreas von Rosen och de andra förvisade dekabristerna alltjämt hölls vid liv i Sibirien. Det avslöjade släktskapet satte henne i den respekt som behövdes för ett lyckligt slutförande.

Danskonstens historia och personhistoria i Danmark och Sverige har med denna bok fått ett viktigt tillskott. Den inleds med ett raljant förord av Klaus Rifbjerg. Utomordentliga personregister och verkregister avslutar boken.

Åke Lilliestam

ULF LARSSON

Värner Rydén – en av Brantings män.

Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 2000. 250 s.

Theodor Cronqvist gav 1978 inför hundraårsminnet av Värner Rydéns födelse ut en kortfattad levnadsteckning (uppmärksammas i *PHT* 1979). Arkivet efter denne skolman och politiker tillhör Riksarkivet.

Värner Rydén.

Cronqvist hade därtill studerat Rydéns brev till Nathan Söderblom och Johan Thyrén, förvarade i Uppsala och Lunds universitetsbibliotek.

Ulf Larsson, som nu skärskådar Rydén, omtalar att han haft att författa artikeln om Värner Rydén i SBL (publicerad i h. 151, tryckt 2000). Han stimulerades som biograf att gå vidare och har utarbetat en fyllig levnadsteckning, varvid han haft tillgång till moderna historiska eller statsvetenskapliga verk, som granskar det politiska liv Rydén deltagit i. Ulf Larsson är därtill initierad vad gäller statsförvaltningens arbetsformer. Efter en tidig licentiatexamen i Historia

beträdde Larsson den administrativa banan. Han var statssekreterare i försvarsdepartementet och i statsrådsberedningen, innan han 1988 blev generaltulldirektör.

Bördig från Blekinge utbildade sig Värner Rydén till folkskollärare vid seminariet i Växjö. Han anställdes som lärare i Malmö 1901. Yrket var även fadersns. Till socialdemokraterna anslöt sig Rydén 1902. Karriären var snabb. Vid partiets kongress 1905 drog han uppmärksamheten till sig. Som den förste folkskolläraren tog han plats i riksdagen 1907, ännu inte trettio år gammal. Riksdagsgruppen bestod vid denna tid av femton medlemmar. Han blev dess sekreterare, en nyckelpost som han behöll då gruppen växte i storlek men också en utsatt post, eftersom sekreteraren hade att verka för disciplinen inom gruppen. Från 1909 tillhörde Rydén det mäktiga Statsutskottet och han var en av de få socialdemokrater som fick statliga utredningsuppdrag.

Bokens titel markerar lojaliteten mot partiets ledare Branting, vilken förstod att värdera Rydéns arbetsinsatser. Denne stod utan närmare förbindelser med fackföreningsrörelsen men var en effektiv medarbetare, därtill med förmåga att sluta uppgörelser och ingå de kompromisser som hör till det parlamentariska livet. Vid denna tid var Rydén nykterist. Men för idrottsrörelsen hade han i likhet med andra inom sitt parti inte mycket till övers. Rörelsen fick första statsanslaget 1913, året efter de olympiska spelen i Stockholm. Rydéns internationella utblickar var begränsade. Han besökte Tyskland, valde att gifta sig i England och for med Branting till Ryssland i april 1917 för att studera de revolutionära förändringarna.

Som riksdagspolitiker medverkade Rydén till regeringen Hammarskjölds fall. I den reformministär av liberaler och socialdemokrater som trädde till 1917 blev Rydén ecklesiastikminister. Som statsråd var han

drivande. Han tillsatte 1918 års skolkommision. Han införde fortsättningsskolan och svarade för 1919 års undervisningsplan för folkskolan. Religionsundervisningen begränsades till förmån för allmänbildande ämnen. En medborgerlig fostran blev huvuduppgiften. Här hade Rydén partiet bakom sig. Historieämnet i skolan reformerades. Färre krig, mera av fredliga värv och andlig odling skulle studeras: Rutger Maclean och skiftesverket, Birgitta och klosterväsendet. Tryckningsbidrag till doktorsavhandlingar infördes, och Riksarkivet liksom Kungliga biblioteket kunde få personalförstärkningar.

En vändpunkt i Värner Rydéns politiska bana inträffade 1919. Det befanns att han ägde aktier i det obskyra företaget Svensk import AB. Företagets sammanbrott blev Rydéns fall. Han tvingades lämna regeringen och kom för en tid personligen på obestånd. Larsson antar att det inom partiet ansågs suspekt att ha aktier. Branting bistod likväl Rydén som behövde sanera sin ekonomi.

Rydén kunde fortsätta som riksdagspolitiker, tidvis som ledamot av första kammaren. Han talade för kvinnors rösträtt liksom för kvinnornas utbildningsmöjligheter, och han verkade för kvinnors behörighet till tjänster i skolväsendet – men inte för likställdhet i löner. Larsson påpekar att Rydéns socialdemokratiska efterträdare i regeringen, Olof Olsson, var ännu försiktigare i detta avseende.

Rydéns skolhistoriska roll var inte utspelad. Han fortsatte under 1920-talet att agera för folkskolläraernas intressen, en kanske inte alltid så lätt uppgift inom det socialdemokratiska partiet. Han förespråkade engelskan som första utländska språk. De kyrkliga angelägenheterna fortsatte att engagera honom. Över revisionen av psalmboken, som stod klar 1921, övade han inflytande. Rydén skrev läroböcker och gav kurser i medborgarkunskap. Larsson antar att dessa företag

var lukrativa även om han inte närmare forskat efter det ekonomiska utbytet. I radio höll Rydén ofta föredrag – som radiotalare var han tidigt ute.

Ett mellanspel blev Rydéns tid som generalkrigskommissarie. Han utnämndes 1925 och flyttade från Malmö till Lidingö. Men hans tid på denna post blev kort. Redan året därpå avsåg han sig ämbetet. Rydén och Per Albin Hansson, som var den som utnämnde honom, var lika i så måtto att båda var utpräglade resultatpolitiker och inga ideologer. Larsson undrar om Hansson utsåg Rydén för att han ville avlägsna en rival om makten.

Omdömena om Rydén i tidens dagböcker och memoarer är ofta ogynnsamma. Hans flit och kunighet prisas. Men han blev föga omtyckt. Det gäller såväl inåt hos partivänner som utåt bland meningsmotståndare. Internt var givetvis hans roll som inpsikare otacksam. Bland akademiker respekterades skolläraren inte alltid. – Rydén avled plötsligt 1930 efter ett besök i Köpenhamn.

Dessvärre skriver Ulf Larsson inte särskilt väl. Boken är illa korrekturläst. Illustrationer och personregister saknas.

Åke Lilliestam

OLA SIGURDSON

Den lyckliga filosofin: Etik och politik hos Hägerström, Tingsten, makarna Myrdal och Hedenius.

Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag
Symposion, 2000. 331 s., inb., personreg.

1900-talets svenska välfärdsstat blev möjlig att realisera tack vare givna historiska förutsättningar. Till dessa senare hörde en förhållandevis stark värdegemenskap,

förmåga till samgående och kompromisser inom politiken och vilja till samförstånd mellan arbetsmarknadens olika parter. Det sociala reformarbete som tog fart under 1930-talet och som stegrades våldsamt under kvartsseklet efter krigsslutet 1945 hade naturligtvis djupare liggande historiska orsaker än bara dem som avspeglades i mellankrigstidens politiska grupperingar, men en tydligare uttalad teori för uppbyggande av socialstaten och en jämnare fördelning av vad den gemensamma arbetsinsatsen inbragt skapades under denna period. Riktning, mål och metoder gjordes tydliga. Per Albins tal under remissdebatten i riksdagens andra kammare den 28 januari 1928 om ett gemensamt "folkhem" markerade upptakten till vad som förestod, när väl ett stabilt socialdemokratiskt regeringsunderlag uppnått i ett kommande val. Och tio år senare skulle fredligare förhållanden på arbetsmarknaden åstadkommas genom Saltsjöbadsavtalet. Det som kom att kallas "den svenska modellen" lanserades som ett föredöme för en omvärld, över vilken stormvarnande skyar nu tornade upp sig allt tätare.

Fanns också idémässiga förutsättningar bakom det svenska folkhemsbygget? De ideal som verksamheten sades utgå från var rationalism, materialism, funktionalitet, standardisering, tolerans inom demokratins gränser, tro på utveckling och framåtskridande, hängivelse åt värdenneutral praktik hellre än ideologisk konfrontation. Men dolde sig här möjligen djupare liggande filosofiska impulser? Motiverades inte rent av dessa folkhemmens arkitekter och ingenjörer av radikala tankegångar som formats av moderna och omvälvande tänkare som Axel Hägerström och Adolf Phalén i Uppsala? Frågan är ingalunda lätt att besvara, men i en rad referenser och uttalanden som ledande intellektuella från denna period gjort omnämns just Uppsalafilosofin – särskilt den tändande gestalten Hägerström – som vägledande inspiration. Lundateolo-

gen Ola Sigurdson har i sitt arbete *Den lyckliga filosofin* sökt genomlysa idékomplexet och utrett förbindelserna mellan filosofi och social praktik, mellan moral och politik.

Genast skall sägas att detta är en utmärkt bok – kunnig, välskriven, klokt prövande i sina resonemang och försiktig i sina slutsatser utan att vara överslättande. Författaren lyfter fram en lång rad relevanta resonemang och förtydligande citat från texter som de i underrubriken nämnda gestalterna skrivit. Något direkt orsakssamband mellan folkhemmets idébakgrund och Uppsalafilosofin blir dock svårt att urskilja. Snarare förhåller det sig så, att båda dessa företeelser var skott på det livskraftiga träd som kallas "moderniteten". Och detta idékomplex hade rötterna ned i 1600-talets naturvetenskapliga nymodigheter och i 1700-talets upplysningsrörelse. För svenskt vidkommande kunde det liberala genombrottet under decennierna kring 1800-talets mitt hellre ha nämnts än Axel Hägerströms installationsföreläsning från 1911 över ämnet "Om moraliska föreställningars sanning" som gränsmarkering för inbrottet av en ny tanketradition. Naturligtvis innebar Hägerströms och Uppsalafilosofins framträdande ett klart brott inom filosofin som läroämne med en föregående idealistisk tanketradition av Christopher Jacob Boströms märke. Metafysik av alla slag liksom föreställningar om absoluta värden och begrepp rensades raskt ut ur den fackfilosofiska repertoaren vid rikets äldsta lärosäte. "*Praetera censeo metaphysicam esse delendam*" satte Hägerström som motto för sin framställning av den egna filosofin 1929. Några objektiva värden existerade inte – faktiskt inte några värden över huvud taget. Varje värdesats var meningslös och uttryckte på sin höjd en tillfällig känslöreaktion hos den talande.

Men problemet med denna härsklustna nihilism var att den omöjligen lät sig omsätta i praktiken. En

Axel Hägerström (1868–1939).

öppet bekännande adept till Hägerström som Herbert Tingsten tyckte sig urskilja implicita värden i mäs-
tarens resonemang. Nu hade Tingsten visserligen bara
läst Hägerströms lättare skrifter, men på basis av dessa
studier ansåg han sig kunna konstatera självmotsä-
gelser i filosofens hävdande av att vissa metafysiska
idéer skulle kunna vara gynnsamma för utvecklingen.
För Tingsten framstod en sådan uppfattning som
orimlig: hängåve man sig åt föreställningar om "social
nytta" så funnes uppenbarligen en uppfattning om
"värde" som outtalad motivering bakom. För egen del
brottades Tingsten under hela livet med frågan om

tillvarons meningslöshet. I kölvattnet till den debatt
som följde på utgivandet av *Från idéer till idyll* 1966
föreslog han rent av att en statlig kommission borde
tillsättas med uppgiften att utreda frågorna om mål
och mening för medborgarna i "den lyckliga demo-
kratin" nu när ideologierna syntes på väg att vittra
bort. Om vad vittnar detta? Knappast om någon följ-
samhet visavi de appeller som utgick från Uppsalafilo-
sofernas katedrar i hans ungdom! Just i Tingstens fall
ter det sig dessutom synnerligen malplacerat att söka
ringa in denne stridbare mans verksamhet som en
konsekvens av Hägerströms värdenihilism. Med lidel-
se och briljans försvarade Tingsten under sitt liv som
publicist värden som var oupplösligt förbundna med
demokratin och dess överlevnad likaväl som Västvärldens
frihetliga ideal och staten Israels existens.

Också nationalekonomen Gunnar Myrdal sade sig
bygga på idégoods hämtat från Hägerström, men även
i hans fall byggde förtroendet med denna tanke-
tradition huvudsakligen på kunskaper förmedlade i
andra hand. Gunnar Myrdal, som i högre grad än ar-
betskamraten och hustrun Alva, ägnade sin möda åt
teoretiska analyser underströk gång efter annan i sina
skrifter att det gällde att hålla åtskilda fakta och värde-
ringar. Även om han under tidiga år i sin vetenskapli-
ga karriär i huvudsak baserade sina utläggningar på
fakta, dök frågan om värderingarnas roll ständigt upp
på nytt. Snart skulle Myrdal acceptera värdedimensio-
nen i alla former av vetenskapligt arbete, och han plä-
derade för att de värderingar som alltid fanns med
i bakgrunden hos den enskilde vetenskapsutövaren
skulle göras tydliga och explicita. Han erkände alltså
att värderingar fanns, att de var något att beakta –
men samtidigt något att skilja ut från vad som tycktes
vara neutrala fakta. I sin skrift *Objektivitetsproblemet i
sambandsforskningen* skrev han 1968: "Det ena slaget av
uppfattningar, antagandena, är intellektuella och kog-

Ingemar Hedenius. Teckning av Sven Rydén.

nitiva; det andra, värderingarna, är emotionella och viljemässiga. Antagandena uttrycker våra idéer om hur verkligheten faktiskt är, eller var, medan värderingar uttrycker våra idéer om hur den bör vara, eller borde ha varit.”

Tolv år dessförinnan hade han i artikeln ”International integration” framhållit värdegemenskap som en förutsättning för ett välfungerande samhälle: ”En kulturs enhetlighet vilar emellertid på det faktum, att det i relativt hög grad föreligger en viss gemenskap i fråga om värderingar, och detta betyder att fältet för obestämtheten är i motsvarande mån begränsat. Detta gäller i synnerhet beträffande våra mest allmänna värderingar.”

Den slutsats man kan dra av detta är, att Hägerströms underkännande av begreppet ”värde” som filo-

sofisk entitet i praktiken förklingat ohört i fallet Myrdal. En uppstramning i fråga om användande av filosofiska termer och begrepp hade uppenbarligen ägt rum med Uppsala som centrum, men i det praktiska livet gick inte värdebegreppet att komma ifrån. Gunnar Myrdal nöjde sig med att försöka upprätthålla en gräns mellan ”fakta” och ”värde”. 1929 hade Myrdal hävdad att det fanns en värderingsfri vetenskap, men i början av 1930-talet var tongången en annan: ”Fakta ordnar sig inte själva i begrepp och teorier bara genom att man betraktar dem. Det finns ett oundvikligt *a priori*-element i allt vetenskapligt arbete; utan detta existerar inga vetenskapliga fakta, utan bara kaos. Frågor måste ställas innan svar kan ges. Frågorna är uttryck för vad vi är intresserade av i denna värld, de är i grunden värderingar.”

Den av tongivande intellektuella i Sigurdsons undersökning som kunde förväntats mest reservationslöst ha fullföljt Uppsalafilosofins program är Ingemar Hedenius. Själv filosof av facket, professor i ämnets praktiska gren under många år (1947–1973) och för den läsande allmänheten känd som kompromisslös och fruktad kristendomskritiker med förankring i rationalism och vetenskapligt tänkande, borde denne man vara given som bärare av traditionen från Hägerström. Men icke! Även Hedenius opponerade mot vissa inslag hos Hägerström, t. ex. de transcendental-filosofiska undertoner som kunde förmärkas i delar av den vördade banerförarens teoretisk-filosofiska texter. De inslag i Hägerströms tänkande som Hedenius tillgodogjorde sig var värdenihilismen: satser av visst slag fanns – nämligen värderingar – som inte var påståenden *om* någonting, satser som därmed saknade sanningsvärde. I modernt filosofiskt språkbruk skulle dessa satser benämnas ”ateoretiska” såsom varande varken sanna eller falska. Hedenius tycks alltså vara överens med Hägerström i sin uppfattning om värdesat-

sers avsaknad av sanning. Däremot kan han uppenbarligen inte undvara denna typ av språkliga artefakter, eftersom de både kan "uttrycka känslor och begär, önsksningar och intressen och allehanda inställningar samt även krav och påtryckningar". Vid närmare påseende återstår tydligen inte särdeles mycket av det Hägerströmska arvet inom Uppsalatraditionen. Även om både Tingsten, Myrdal och Hedenius ibland åberopar sig på Hägerströms filosofi, så är referensen delvis modifierad efter användarens behov och kynne.

I Hedenius fall kom det till uppgörelse med den Hägerströmska rättsuppfattningen redan i ett tidigt arbete som *Om rätt och moral* (1941). I fråga om rättsbegreppet hade ju Hägerström hävdad att detta var en chimär: någon "rätt" i absolut bemärkelse hade aldrig existerat. Hedenius ville modifiera detta genom att införa distinktionen "äkta rättsatser" och "oäkta rättsatser". De förra var måhända teoretiskt meningslösa om än normerande, medan de senare faktiskt kunde anses ha en viss deskriptiv funktion i så måtto att de uttryckte "gällande rätt" i ett visst land. Hägerströms teori om meningslösheten i rättsatser var kanske i en djupare mening korrekt, men visade sig i varje resonemang om faktiska rättsförhållanden oanvändbart.

Hägerström hade gjort sin plikt i undanröjandet av diverse metafysisk bråte ur den filosofiska diskursen, men när denna uppgift väl var utförd tycks inte särdeles mycket substantiellt ha återstått som gick att återbruka i vardagligt liv. Moren hade fullgjort sin självpåtagna uppgift.

Sambandet mellan filosofisk teori av Uppsalaskolans märke och den politiska diskussion som växte fram i anslutning till byggandet av välfärdsstaten blev alltså synnerligen diffust, något Sigurdson är mån om att framhålla. Den svenska modellens olika pionjärer var i allmänhet praktiskt sinnade människor, och även teoretiskt verksamma intellektuella som paret Myr-

Herbert Tingsten (1896–1973). Teckning av Martin Lamm.

dal, Ernst Wigforss och Arthur Engberg hade ringa insikt i de Hägerströmska tankegångarnas djupare implikationer. I några snabba porträtt av olika personligheter som verksamt deltog i folkhemsbygget – Per Albin Hansson, Ernst Wigforss, Gustav Möller, Tage Erlander, Bertil Kugelberg – redogör Sigurdson övertygande för intellektuella och politiska bevekelsegrunder som drev dessa till grundläggande insatser. De värdenihilistiska utredningarna från Uppsala satte knappast några kraftfullare redskap i händerna på lagstiftare eller olika aktörer när det gällde praktisk politik. De enda framträdande socialdemokratiska debattörer som alls tycks ha haft ett förhållande till Uppsalafilosofin var Gunnar Myrdal och juristen Vilhelm Lundstedt.

Uppsalaskolan och välfärdsstaten representerade var och en på sitt sätt delar av en framväxande moder-

nitet. Det som Max Weber har kallat *Entzauberung der Welt* ('avmystifierande av världen') ingick som väsentliga beståndsdelar i denna process. I detta tämligen allmänna program kan man säga att välfärdsbyggande och värdenihilism möttes. Ett instrumentellt förnuft var centralt för båda riktningarna. Tingsten, Myrdal och Hedenius framhöll värdegemenskapen inom demokratin som ett självklart villkor – och syfte – för politiskt uppbyggnadsarbete. Kompromissen var demokratin livsluft. Samtidigt uppstod just här en komplikation: bristen på debatt och vitalitet i en modern, standardiserad värld som berövats all livets förtrollning. Det praktiska förnuftet och nyttomoralen svarade bara mot yttre behov i människornas liv – de inre värdena eroderades bort i den mån de över huvud taget beaktades. Och samtidigt uppstod en motbudande självrättfärdighet i dessa teoretiska utläggningar: man utgick som en självklarhet från att västerländsk rationalism var överlägsen alla andra värden, all övrig livshållning. Den som slöt upp kring denna hängivelse åt förnuftet betraktades som jämlike, medan varje konkurrerande åskådning kunde diskvalificeras såsom varande ett resultat av bristfälligt förnuft eller rent oförnuft. I hägnet av den svenska modellens funkisfasader uppammades ett expertvälde och en övertro på teknik och vetenskap – ”scientism” för att använda den beteckning som kommit i bruk under senare år för denna hållning.

Sigurdson resonerar i de sista kapitlen i sin bok om sambandet mellan moral och politik. Han pejar in resonemang kring dessa teman hos en rad moderna samhällstänkare som Jürgen Habermas, Robert Nozick, Alasdair MacIntyre, Martha C. Nussbaum, John Rawls och Charles Taylor. Hans framställning får ytterligare kontur och djup. När välfärdsstaten är satt under omprövning och den svenska modellen avslöjat åtskilliga brister – inte minst den utbredda upplevel-

sen av inre tomhet och förlust av värde och livsmening hos många medborgare – kan denna anslutning till en varierad internationell debatt om moral och politik tillföra inhemsk diskussion åtskilligt. Sigurdsons arbete lämnar viktiga bidrag till förståelsen av välfärdsstaten vare sig denna manifesterar sig som trygghetssuggestion eller förfallssymtom. *Den lyckliga filosofin* är en alltför viktig bok för att tillåtas passera obemärkt.

Olof Hågerstrand

LARS OLOF LÖÖF

Göteborgs fotografer: Ateljéer och yrkesmän
1840–1910.

Göteborg: Rundqvists Boktryckeri, 1999. 258 s.
Person- och firmaregister.

För den, som forskar i Göteborgs eller Storgöteborgs historia, kommer detta arbete att bli ett standardverk, när det gäller att datera fotografier eller rättare sagt: när det gäller att finna kronologiska hållpunkter för dateringen. För släktforskaren och den personhistoriskt inriktade forskaren finns här mycket att hämta, många uppgifter som kan ge en åskådligare och fullständigare bild än kyrkböckernas upplysningar.

Lars Olof Lööf har varit noga med att sammanbringa alla årtalsuppgifter, som han har kunnat finna rörande fotografierna. De viktigaste fotografiernas livstid och verksamhetstid finns angivna i boken. Dessutom har han kunnat spåra hur länge fotografierna hade sin ateljé på än den ena adressen och än den andra. Därutöver finns gott om rent personhistoriskt stoff. Boken kan därför med skäl sägas vara ett biografiskt uppslagsverk rörande Göteborgs fotografer under skedet 1840–1910.

Med hjälp av Lööfs värdefulla upplysningar och med hjälp av de uppgifter, som står att finna rörande fotografiets byggnader, bör det numera vara möjligt att på 5–10 år när datera fotografier från centrala Göteborg. Just som ett sådant hjälpmedel har boken vuxit fram, ty Lars Olof Lööf är intendent på Göteborgs Stadsmuseum och tjänstgör i första hand som arkivchef. Det stora och mycket anlitade fotoarkivet kräver givetvis ständigt stora arbetsinsatser. Både enskilda och företag lånar fotografier och behöver ständigt fler uppgifter om dem än vad som finns till hands. Dessa ständiga förfrågningar har varit en viktig drivkraft till att denna bok har blivit till.

Under arbetets lopp har den dock vuxit ut till något mycket större än en kronologisk handbok. Den har blivit en allmän tidskrönika och kulturhistorisk översikt över fotokonstens första sjuttio år. Boken är illustrerad med intressanta bilder ur fotografernas produktion, väl valda och av utmärkt kvalitet. Många kommer att skaffa boken för bildernas skull.

Fotografernas historia är även en del av Göteborgs, inte minst Aron Jonasons levnadsöden, som skildras på inte mindre än elva sidor, men också många andras. Lööf har dragit fram ett flertal fantasieggande och brokiga levnadsöden ur glömskan. Vid sidan av fotografier som Aron Jonason finner man nämligen i Lars Olof Lööfs bok ett myller av mer eller mindre okända fotografier, som under någon kortare tid har gjort Göteborg den äran.

Det har uppenbarligen varit mycket livaktigt inom fotobranschen redan på den tiden. Lööf förmedlar bilden av ett expansivt och dynamiskt Göteborg på tillväxt. Att dessa omdömen gällde näringslivet i stort vet vi tack vare andra forskare. Lööf visar att de gäller även fotobranschen, som tydligen avspeglade den övriga utvecklingen. På detta sätt kan personhistoriskt stoff inte bara spegla ett samhälle i utveckling utan

även ge läsaren en förnimmelse och bild av utvecklingens gång.

Om konstnärer har skrivits uppslagsverk och monografier, det ena verket efter det andra, men detta är det första stora arbetet om fotografer i Göteborg. Boken måste därför sägas fylla ett stort tomrum, allra helst som man på senare år – med all rätt – alltmer har börjat betona att fotokonsten är en konstnärlig verksamhet. (Intressant är att Lööf har många exempel på att målare samtidigt var fotografer.) Den, som har haft tillfälle att granska exempelvis fotografen Knut Kjellmans originalpositiv, förstår snart att den tidens fotografer lade ned ett omfattande arbete på sina positiv, och de lyckades också utmärkt med att få fram både skärpa och djup i sina bilder, kvaliteter som ofta överträffar även foton från de mest skickliga av nutidens fotografer. Material och utrustning var då andra än i våra dagar. Fotografierna såg följaktligen inte likadana ut då som nu. Var tid har sina kvaliteter och sin egenart. Lars Olof Lööf har speglat en sjuttioårsperiod av stort historiskt och konstnärligt intresse i fotografiskt avseende.

Lars Gahrn

ULLA JOHANSSON

Reuterswärdiska släktboken: Ätten Reuterswärd. Historien. Arvet. Myten.

Stockholm: Reuterswärdiska släktföreningen och Ulla Johansson, 1999. 208 s., personregister, hft.

Med den mer renodlat personhistoriska inriktning denna tidskrift fått de senare åren är en släktkrönika som denna kanske inte så central. Å andra sidan är det här frågan om en bemärkt släkt. Släktkrönikan är ock-

så mera genomarbetad och mångfasetterad än krönikor av detta slag oftast är. Författare är fil. dr Ulla Johansson, tidigare ledamot av styrelsen för Personhistoriska samfundet. Ulla Johansson har varit ovanligt väl skickad för sin uppgift. Under större delen av sitt yrkesverksamma liv har hon varit arkivarie på olika nivåer i Stockholms stadsarkiv.

Upprinnelsen till boken var det intresse hon i början av 1990-talet fattade för den s.k. Reuterswärdiska samlingen, som sedan 1943 finns på stadsarkivet. I denna ingår bl.a. en levnadsteckning 1838–1930 som Knut Axel Hakon Reuterswärd skrivit i dagboksform. Författaren fann denna källa så intressant, att hon gick vidare i andra arkiv och bibliotek för att spåra källmaterial om släkten. Och hon fann mycket. Så småningom förenades hennes intresse med Reuterswärdiska släktföreningens, som länge diskuterat utgivningen av en släktkrönika, och detta resulterade så småningom i denna bok.

Boken omfattar sex generationer. För att placera in dessa i deras tidsmässiga sammanhang har texten interfolierats med korta översikter över den svenska historien under respektive generation. Detta är ett gott grepp även om översikterna inte innehåller något nytt för den historiskt mera bevandrade. Många av familjerna var barnrika, och mängden personer har gjort det omöjligt för författaren att följa upp släktens alla förgreningar. Personregistret omfattar ändå närmare 800 personer. Författaren har inte nöjt sig med att följa de vanliga genelogiska allfarvägarna utan hon har färdats i det breda historiska källmaterial som hon så väl behärskar. Dessutom har boken försetts med ett rikt bildmaterial som tagits fram av Per Reuterswärd, och som ger en god bild av de miljöer släkten verkat i.

Det ligger väl i sakens natur att en framställning av den här arten präglas av en önskan att ge en så tilltalande bild av undersökningsobjektet som möjligt.

Som utomstående läsare slås man kanske av de skildrade personernas präktighet och genomgående trevliga levnadsmständigheter. Misslyckanden, familjestridigheter och andra besvärligheter, som säkert funnits i denna släkt lika väl som i andra, har inte funnits plats för. Det gäller även de sju mera ingående biografier över några mera bemärkta släktmedlemmar, däribland memoarförfattaren Knut Reuterswärd, som ingår i kapitel 4. Karriärer, ägoförhållanden, släktrationer och miljöer är däremot utförligt och ofta livfullt beskrivna. Det gör att denna släktkrönika har ett värde även för personhistoriker utanför den egentliga släktkretsen.

Lars Rumar

TOR VON SCHREEB

Färdens frihet – en fältskärs berättelser.

Förord: Lars Ardelius. Stockholm: Carlssons förlag 2001. 263 s., inb.

Nittonårige Tor von Schreeb tog studenten vid Bromma läroverk i maj 1945. Ett utdraget världskrig var till ända. Spärrade gränser tycktes åter möjliga att korsa för den äventyryrlystne. En förlamande känsla av instängdhet släppte sitt grepp om sinnena i Neutralien. Åter blev möjligt att drömma och att fundera över möjligheterna att övergå från längtan till förverkligande – även om världen nu såg ut som den gjorde nästgårds. Mer av slump än av passionerad övertygelse hamnade den unge studenten på Karolinska institutet, på den tiden beläget på Hantverkargatan i Stockholm, snett emot Serafimerlasarettet. Innan han ännu hade hunnit slutföra läkarstudierna hamnade han 25 år gammal som kirurg på Koreahalvön, en region där

den efterkrigstida världens motsättningar övergått från kallt krig till brinnande. Detta var första gången som denne kirurg skar, sågade, amputerade, band samman till ligaturer och suturerade i ett fältlasarett. Artilleri och granatkastare vid avlägsna frontavsnitt levererade frikostigt dygnet runt söndertrasade kroppar till dem som verkade på det svenska fältsjukhuset i Pusan, där von Schreeb och hans kolleger slet ont för att rädda liv. Efter detta elddop hade den unge medicinaren fått smak av en värld som existerade bortom den svenska infrusenheten. Även om en utlandstjänstgöring som denna inte gav möjligheter till akademiskt avancemang, erbjöds här ett liv som smakade äventyr, omväxling, utmaningar. Dessutom öppnade sig ett vidsträckt fält för osjälviska insatser för var och en som ville verka för att minska lidande och hjälplöshet bland människor utblottade på allt.

Om ett liv som resande läkare i olika delar av världen, flera gånger som kirurg tjänstgörande vid olika frontlasarett men även som skeppsläkare och mer ordinär allmänläkare i Etiopien berättar Tor von Schreeb i en välskriven och personlig minnesbok: *Färdens frihet – en fältskärs berättelser*. Att bokens titel rymmer en litterär anspelning tycks helt i sin ordning: von Schreeb ger intryck av att vara en beläst man och rör sig obehindrat med referenser till både modern och klassisk skönlitteratur. Helt i förbigående flyter namn ur den västerländska litterära kanon förbi i framställningen, och man inser att de ohyggligheter som en krigskirurg ställs inför behöver neutraliseras med hjälp av de upplevelser av annan art som den stora dikten skänker. För egen del kunde von Schreeb redan som gymnasist stimuleras av samvaron med två blivande svenska författare: Hans Granlid och Lars Ardelius, båda hans klasskamrater. Snart nog lärde han också känna grafikern Börje Veslen, tillika fin tecknare och sparsmakad författare.

Framställningen i denna minnesbok följer inte en vanlig kronologisk linje utan gör snabba associativa kast mellan olika händelser, möten och personer i författarens ödesväv. Både bildkonst och musik har spelat en viktig roll i hans liv, fyllt av resor och uppbrott. Man får som läsare intrycket, att just kontakterna med den andliga kulturens rikedomar har förlänat kontinuitet och stadga åt en tillvaro som överskuggats av oro, längtan till fjärran land, impulsivitet, oförutsedda vindkast. Den mångsidighet författaren redovisar avspeglar sig även i hans personliga idiom. von Schreeb skriver med klart litterär ambition och röjer inte så litet av en diktares stilmedvetenhet och klara blick för den träffande detaljen. Att läsa memoarerna av denne man som vistats på så många sorgens och smärtans orter är förvisso mänskligt lärorikt men också lustbetonat. Inte minst bidrager det personliga röstläget i författarens stil, hans öppenhjärtighet och språkgädje till detta. Med säker hand tecknas stämningar och miljöer – den pregnanta detaljen eller karaktäristiska liknelsen förankrar minnesbilden i autenticitet.

Inte minst finns i boken redovisade ett antal upplevelser från författarens barndom och ungdom, som ger återklanger även hos den som råkar vara av något yngre årgång. Den auktoritära andan i den tidens läroverk var en kvarleva från äldre tider, men återspeglade hos inte så få lärare också en svaghet för läror som under 1930-talet växte sig starka på kontinenten. Den oerhörda hängivelse åt auktoritetstro och maktfullkomlighet som alltför ofta gjorde skoldagarna till en nervig prövning för så många elever under krigsåren hade ingalunda klingat av ett eller två årtionden senare. Just i det skarpa återgivandet av enskilda minnen eller minnesfragment visar författaren lejonklon.

I ljuset av de associationsblixtar som genomkorsar Tor von Schreebs livsskildring fångas åtskilligt av tids-

anda och stämningar i ett svenskt landskap, som nog alltid kommer att behöva sina outsiders för att nå fram till en acceptabel grad av självförståelse. Skildringarna av erfarenheter och livsintryck från en värld långt bortanför folkhemmet fördjupar bilden av den undantagsställning Sverige intagit i världen. För denne skrivkunnige kirurg har vistelserna under främmande stjärnor uppenbarligen vidgat det personliga synfältet och skärpt hans sinnen för upplevelsen av livets oändliga bräcklighet – och plågsamma dyrbarhet.

Olof Hägerstrand

STIG RAMEL

Smedspojkens dröm: Min morfar, skulptören Alfred Nyström.

Stockholm: Atlantis, 2000. Inb. 208 s., personregister, ill.

År 1886 utkom August Strindbergs självbiografiska roman *Tjänstekvinnans son*. Huvudtemat i boken är frågan om klasstillhörighet. En av huvudfigurerna, Johan – Strindbergs alter ego – framställs i boken som tillhörande underklassen. Han dras till en annan person, Albert, just för att denne kommer nerifrån och söker sig uppåt. Albert i *Tjänstekvinnans son* har, i likhet med Johan, en verklig förebild: Alfred Nyström (1844–1897), en fattig smedson från Medevi i Östergötland, som trots sin bakgrund lyckades bli en av sin svenska samtids mest kända skulptörer.

Om denne konstnär och hans hustru Dagmar Weber handlar Stig Ramels senaste bok, *Smedspojkens dröm: Min morfar, skulptören Alfred Nyström*. I boken berättas om en märklig klassresa. Den fattige smedspojken, utan någon som helst skolutbildning, lyck-

ades på 1860-talet bli elev vid Konstakademien i Stockholm och med tiden professor och ledamot. Han gifte sig med Dagmar Weber, dotter till en förnögen dansk industriman. Därmed inträdde en ekonomisk trygghet som han dittills aldrig upplevt. Omgående blev han upptagen i ”den kaere Familie”, även om han aldrig kände sig hemma i den stora familjens kollektiva sammankomster på Svendborg på Fyn. Trots Alfreds och Dagmars olika bakgrund och de spänningar som detta naturligt skapade, byggde de ett lyckligt liv tillsammans. De fick fem barn, och på 1890-talet slog de sig ned i den nya villastaden Djursholm. Den stora trävillan, med utsikt över Värtan och Bogesundslandet, ritad av arkitekten Fredrik Lindskog, gavs namnet Villa Dana efter Alfreds danska hustrus fädernesland.

Om Nyström hade ett lyckligt äktenskap och god ekonomi, var han dock som konstnär i otakt med tiden. Han levde i nationalmonumentens förlovade tid och önskade inget högre än att skulptera fram Sveriges kungar och kulturelit. Han hade fått ett tidigt genombrott med Bellmanstatyn på Djurgården, avtäckta under hurrarop och fyrverkerier en vacker augustikväll 1872. Men därefter avlöste den ena stora besvikelsen den andra. Alla de stora prestigetävlingarna förlorade han: Geijermonumentet i Uppsala, Karl X Gustav i Malmö, Stenbock i Helsingborg, ja till och med monumentet över hans ungdoms välgörare Karl XV gick honom ur händerna. Men denna gång trädde döden emellan, knappt innan tävlingsstriden ens kommit igång. Det var egentligen endast en strid som Nyström vann, om än postumt: Han lyckades rädda sjön Tåkern från det stora torrlägningsprojekt, som på 1890-talet drevs av friherre Axel Hermelin, den störste jordägaren i trakten.

Nyströms stora misstag som bildhuggare bestod huvudsakligen av en sak: han kunde inte följa med i

sin tids konstnärliga utveckling, där kravet på heroisk manlighet var ledstjärnan, åtminstone i den offentliga konsten. Nyström, med sin klassicistiska inriktning, var sprödare. Det räcker med att jämföra Nyströms skiss av poeten Erik Gustaf Geijer som vek skönande med hans störste rival, John Börjesons tunga och bistra ämbetsman, strategiskt placerad framför Uppsala universitet, så förstår man hur det oscariska 1880-talet ville se sina nationalhjältar. Kort sagt, Nyström var och förblev en tillbakablickande konstnär, utan anknytning vare sig till de tongivande nationalisterna eller till tidens radikala opponenter. Att han dessutom inte kunde tänka sig att etablera sig i Danmark – vilket ju hade varit ganska naturligt mot bakgrund av hans äkenskap med Dagmar Weber – utan prompt skulle vara kvar i ett överklass-Sverige som ännu hyste ett måttligt intresse för de sköna konsterna, gjorde inte saken bättre. Inte heller hjälpte det honom att han själv ordnade en retrospektiv utställning i Stockholm 1885, något som vid denna tid var ett sällsynt djävrt tilltag. Denna utställning kostade honom en förintande recension, författad av konstprofessorn och akademiledamoten Carl Rupert Nyblom. Innebörden i recensionen var klar: Nyström borde som konstnär hålla sig till småsaker och överhuvudtaget inte ägna sig åt monumentalkonst. De uppdrag och det erkännande Nyström eftertraktade mer än någonting annat förblev alltså en ouppnåelig dröm. Han hade, i likhet med de flesta konstnärer, oturen att inte vara den bästa. Ty det tycks ju vara så i konstens värld, som i idrottens: man måste vara den skickligaste i sin genre, för att kunna nå riktigt långt. Och ännu idag står Nyströms verk, med några få undantag, undanställda i museernas källare och magasin. Inte heller omnämns han i det senaste svenska konsthistorieverket.

Stig Ramels bok om sin morfar är synnerligen väl-skriven och byggd på gedigna litteratur- och arkivstu-

dier. Han förstår och uppskattar honom efter hans förmåga och han undviker alla former av sentimenta-litet. Ramel för heller inte någon postum kamp å Ny-ströms vägnar. Boken om Nyströms liv som skapande konstnär innehåller däremot – förutom välinitierade beskrivningar av såväl familjeförhållanden som själva tidsepoken – flera aspekter som var allmängiltiga och är det än. Konstnärernas kamp för erkännande på 1880-talet är ju inte alldeles olik den som förs idag. Genom sin bok vill Ramel, som han själv formulerat det, ”tända ett ljus vid den okände konstnärens grav”, samtidigt som han lär oss att historien om förloraren faktiskt säger mer om vad som skiljer framgång från undergång i konstens och det skönas värld.

Bo Lundström

OSCAR HEDLUND

Cornelis: Scener ur en äventyrars liv.

Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2000. 499 s., illustr., förteckning över LP-skivor med egna texter, personreg., inb.

”Muntert svingande gitarren i sin låda gick Cornelis rakt fram men i bland i cirklar genom sitt korta liv. Han var varm och mjuk men nog så äventyrlig av sig. Detta gjorde honom älskad.” Med denna text under en bild med Cornelis Vreeswijk gående med sin svingande gitarrlåda inleder Oscar Hedlund sin bok. Efter att ha läst halva boken med ett ständigt leende på läpparna blir det uppenbart att Hedlund inte bara skrivit en bok – han har skrivit ett vänporträtt, där stundtals Cornelis i bokstavlig mening stiger fram ur de torra boksidorna som en synnerligen levande person, med sina sarkasmer, sina fräcka texter, med sin gitarr och

sin "på tvärs gående" personlighet som många i min generation älskade.

Att Cornelis levde sina första tolv år i Holland, trodde man som tjugoförårig visdiggare mest var en saga. Man tyckte väl att efternamnet var lite konstigt, men det fanns så många svenskar som hade konstiga efternamn. Och dessutom var ju Cornelis behandling av svenska språket helt suveränt. Inte kunde man fatta att denna trubadur levt sina första år i Holland utan en tanke på att bli förflyttad till Sverige – av alla länder – där han sedan gjorde en makalös karriär.

Cornelis pappa var åkare och körde till Sverige från Holland sensommaren 1947 med en bil som skulle levereras. Han kom tillbaka till Holland full av entusiasm. Sverige var ett lugnt land, här var rent, gott om plats, vänligt och svagt påminde landet om Holland. Det tog två år innan familjen Vreeswijk packade in sig i familjens T-Ford och körde från IJmuiden i Holland till Sverige – och hamnade på Ekerö utanför Stockholm.

Oscar Hedlund lärde känna Cornelis i samband med att Cornelis första skiva kom ut 1964. Hedlund skrev skivtexten över en natt, och sedan var vänskapen ett faktum. Det finns både fördelar och nackdelar med att skriva en bok om en person som man stått så nära som Oscar Hedlund av allt att döma gjort. Hur ska man hantera sin högst personliga kunskap om en person, som man har tyckt om? Hedlund har löst denna svåra kunt på ett elegant sätt. Han har inbjudit Cornelis vänner att berätta ur eget hjärta. Och eftersom Cornelis var en synnerligen originell person, har boken också blivit originell, med kapitel skrivna av Oscar Hedlund varvade med kapitel som har utgångspunkt i intervjuer av personer som stått Cornelis nära.

Boken har fem stora avsnitt: "Äventyraren", "I vild karriär", "Dansa samba med mej", "Scenerna" och "Sista akten". En kronologisk tanke finns bakom upp-

läggningen, men eftersom olika personer berättar sin "story" om Cornelis glider tidsperspektivet fram och tillbaka. På en sida kan man läsa om Cornelis mitt i karriären i Holland, och femtio-sextio sidor längre fram är man tillbaka i hans barndom. Genom uppläggningen tycks man nästan få kontakt med Cornelis själv, "gående rakt fram men i bland i cirklar". Det första avsnittet, "Äventyraren", skildrar Cornelis innan den stora karriären började. En av Cornelis tre systrar berättar om Cornelis barndom i Holland, att han blivit tjock för att man gett honom för mycket mat på ett katolskt barnhem, dit han deporterats av tyskarna under kriget. Fetman blev Cornelis aldrig av med, men att denna del i hans "coola" image skulle ha en sådan enkel orsak, färgar på nytt bilden av Cornelis, den originelle, den som sjöng sånger så skrattet ibland fastnade i halsen.

Cornelis fick inga vänner när han kom till Ekerö, berättar systemen. En korpulent tolvåring som pratar en konstig rotväliska går inte med automatik in i ett svenskt pojkgäng. Efter tonår som präglades av osäkerhet om den framtida yrkesbanan, hamnade han så småningom på "Sopis", Socialhögskolan, och det var nu hans liv tog fart. Hedlund skildrar sedan Cornelis under 1960-talets början, då denne mest höll till på visprämen Storken. En mager man vid namn Fred Åkerström var där, stod i garderoben när han inte stod på scenen och sjöng visor. Cornelis, "vig i truten och fräck med rimmen", kände sig också kallad. Den tredje mannen i visgruppen var krogtrubaduren Gösta "Skepparn" Cervin. Ungefär samtidigt expanderade musiklivet; för Cornelis del var Sveriges Radio och skivbolagen viktiga. Samtidigt började man ordna visfestivaler, visklubbar, vispubar, visaftnar och visturnéer. Visvägen var i full gång, och visor var en publikframgång som aldrig förr.

Cornelis karriär kom igång av en slump. Fred

Åkerström ville sjunga in några av sina visor på skivbolag, men eftersom visorna varken var inspelade eller fanns på noter gav Cornelis ett smakprov inför programdirektören Anders Burman. Provet slutade med att Cornelis fick spela in en första EP-skiva och direkt därefter sin LP, *Ballader och oförskämdheter*. LP:n blev en succé och blev en ”grundbult” i Cornelis karriär, menar Anders Burman. Cornelis betalade aldrig in några skatter. Han fick därför snabbt skattmasarna efter sig, och efter några år på Metronom bytte han bolag till Philips – inte för att han hade blivit ovän med Anders Burman eller för att han hade en konstnärlig downperiod. Nej, orsaken var att skattmasarna var energiska och lade beslag på de pengar som Metronom betalade ut till honom. Vad kunde han göra? Jo, byta till ett bolag som inte låg i Sverige utan i Holland. Han kunde ju språket, menade han.

Cornelis var ett kap för det holländska bolaget Philips, berättar Göte Wilhelmson. Den första skivan som spelades in – *Spring mot Ulla – spring!* – var ett nytt genombrott. Björn J:son Lind hade engagerats för att arrangera en knippe Bellman-låtar som sedan spelades in med ett kanongäng musiker. Succén var total. Det var en drömstart, berättar Göte Wilhelmson. Och Cornelius var nöjd. Holländarna betalade ut gaget från försäljningsframgången, och Cornelis reste hem till Sverige med säckarna fulla av pengar.

Under sin storhetstid från mitten av 60-talet och ungefär 20 år framåt i tiden arbetade Cornelis med de bästa jazzmusikerna som fanns i Sverige – Egil Johansen, Rune Gustafsson, Sture Nordin, Berndt Egerblad, Björn J:son-gänget – och när Cornelis kom till inspelningarna blev resultatet alltid succé. Men ibland svek han. Kom inte till inspelningarna fast musiker satt och väntade, dök inte upp till radio- och TV-program han hade lovat medverka i. Han var opålitlig, och hans vänner började flacka med ögonen när hans

namn kom på tal. Måttet var rågat när han lovat medverka vid en TV-inspelning på Mosebacke. Där stod inspelningsbussen, teknikerna hade riggat, publiken hade strömmat in och satt på plats, och det var slutsålt till sista stol. Men Cornelis kom inte!

Vännen Silas Bäckström berättar om Cornelis från slutet av 60-talet till den sista plattan hösten 1987. Det var krogshower, turnéer och skivprojekt och en del andra jobb, där ”honorarets storlek förjagade hans betänkligheter”. Cornelis kunde uppträda gratis om han kände för det, han kunde ta ohyggligt mycket betalt om han kände för det, berättar Silas. Sedan kommer berättelser på rad. Cornelis insatser för VPK och hans samarbete med vänsterledaren C.H. Hermansson, Cornelis första fru, Ingalilla Rehnberg, som berättar om artisten och hans stora ego, hans kaxighet och självsäkerhet. Basisten Owe Gustavsson, trumslagaren Egil Johansen, gitarristen Rune Gustafsson, Sture Nordin, den norske poeten Jan-Erik Vold och Ewert Ljusberg berättar i olika kapitel om minnen från samarbetet med Cornelis från dennes höjdpunkts dagar. Fram flyter en ständig ström av fantastiska historier om hur originell, oberäknelig men genialisk Cornelis var. Cornelis tre fruar ger en annan bild. Trots sin kaxighet hade han dåligt självförtroende. Han hade ett djupt förakt för kvinnor i allmänhet, och han var mycket svartsjuk. När de minst av allt anade något, svartnade Cornelis ögon, han försvann, sedan kom han tillbaka och slog.

Denna våldsamma sida i Cornelis personlighet kom fram med jämna mellanrum – och fick följder. I kapitlet ”Löpsedlarnas rackarpojke” redogörs systematiskt med utdrag ur pressen för alla skatteproblem, bostadsproblem, slagsmål, smitningar från konserter o.s.v.

De sista cirka hundra sidorna handlar om Cornelis mörka sidor, om alkoholen och drogerna, om hans

vägran att betala in skatt och om kronofogden som nästan alltid var efter honom, om de mängder av pengar han tjänade under vissa perioder och som förvarades i kassar eller i diverse fickor i hans kläder, och som snabbt östes ut på krogar, där han med stora gester bjöd alla sina vänner – och om hur han dog, utfattig, den 12 november 1987.

Sista plattan – ”Till Fatumeh” – spelades in på Cornelis eget intitiativ, berättar Silas Bäckström. Dikt-samlingen med samma namn kom ut strax innan han dog – plattan fick han aldrig höra. Silas Bäckström berättar, att tio dagar innan Cornelis dog fick han ut 200 000 kronor i förskott för plattan. Han gick till en affär och köpte tio nya boots, han betalade en handpenning på en ny båt, vad han gjorde med resten av pengarna vet ingen. ”Skivan kommer att sälja av helvete!”, sa Cornelis men Silas Bäckström berättar att den sålde snarare himmelskt. När Cornelis hade dött ordnades alla skulder upp av den stiftelse han själv hade varit med om att lägga grunden till. Och sedan dess har pengarna flutit in. Enligt Silas Bäckström delar Cornelis Vreeswijk-stiftelsens stipendienämnd ut ungefär en kvarts miljon kronor varje år i augusti till en bra artist. Cornelis son, Jack Vreeswijk, som själv är vissångare i pappans anda, fick stipendiet för bara några år sedan.

Hedlunds bok är ett levande vänporträtt av Cornelis Vreeswijk, men läser man den med en forskares ögon blir den ibland problematisk. Hedlund var nära vän med Cornelis och öser ur sin kunskap om vännen. Detsamma gäller alla de berättelser, som Cornelis vänner så generöst bjuder på. Men var går gränserna mellan saga och verklighet? Var har minnet svikit? Det var ju ändå över tio år sedan Cornelis dog, och många händelser som berättas är mellan fyrtio och femtio år gamla. Hur kunde t.ex. Cornelis göra av med över hundra tusen kronor på bara några dagar

innan han dog, som Silas Bäckström berättar, samtidigt som han av allt att döma låg mycket sjuk på sjukhus? Bäckströms berättelse om hur Cornelis kom från Holland med två plastkassar – en med kläder och en med cirka en halv miljon kronor i holländska gulden är säkert sann, för ungefär samma historia berättas även av en annan person. Silas hade blivit vansinnig av skräck och lyckades övertala Cornelis att hyra ett bankfack till pengarna. Vid flera liknande passager hade man önskat en mer saklig redovisning av intervju-material och källor.

Det är samtidigt just i historierna boken har sin styrka. I historierna har Hedlund lyckats fånga denna färgstarka och dubbelbottnade person. Cornelis märkliga originalitet och utstrålning hade förmodligen varit svår, eller kanske omöjlig, att fånga i en vetenskaplig text? All den charm man förknippar med Cornelis lyser starkt från berättelserna. De fina fotografierna hjälper läsaren att komma ihåg Cornelis tid. Man känner att även berättarna många gånger har haft ett leende på läpparna, när de berättat för Hedlund. Alla dråpligheter gör Cornelis levande allt igenom. Sin jämlike hade kanske Vreeswijk bara i Bellman. Som poeter, musiker och upptågsmakare hade dessa konstnärer ungefär samma kapacitet.

Sist en historia som Sid Jansson berättade, och som visar att Cornelis var älskad. Cornelis ställde upp för sina kompisar intill sista smockan, berättar Sid. En gång satt Sid och Cornelis på Gyldene Freden, när de helt plötsligt ser Sids hatt svaja ut på ett ”fyllos” huvud. ”Om inte hatten lämnas igen genast så smäller det!”, skrek Cornelis. ”Om du slår vet du att du hamnar på löpsedlarna”, svarade ”fyllot”. Cornelis slog inte, och Gyldene Fredens gäster jublade.

Eva Öhrström

Bland medarbetarna

Gulli Ekholm

F. 1914. F.d. lektor i Svenska och Historia vid Katedralskolan i Lund. Fil. lic. i Litteraturhistoria. Mångårig föredragsverksamhet inom områdena skolhistoria samt Lunds historia, särskilt 1700-talet. Författare till *Katedralskolan i Lund 1085–1985: En jubileumshistorik* (1985).

Kerste Ellström

F. 1914. Fil. lic. i engelsk litteratur. Har tjänstgjort som läroverkslektor i ämnena Svenska och Engelska och har även varit universitetslektor under ett antal år. Har medarbetat i tidskrifter som *Lyrkvännan*, *Ord och Bild*, *Bokvännen* och *Hertha*.

Lars Gahrn

F. 1953. Fil. dr i Historia, forskare och antikvarie vid Mölndals museer. Disputerade vid Göteborgs universitet på avhandlingen *Sveariket i källor och historieskrivning* (1988). Av övriga skrifter kan nämnas *Bland svear och götar* (1989), *Ålskog och oskuld: Undersökningar i Esaias Tegnérs diktverk "Frithiofs saga"* (1990), *Gunnebo – ett slott i tiden* (1997), *Carl Wilhelm Carlberg och Gunnebo* (1997), *Mölndals gatunamn* (1999). Medarbetar dessutom i dagstidningar, tidskrifter och årsböcker.

Curt Hauffman

F. 1927. Civilingenjör, överste och armédirektör av 1. graden. Har arbetat och studerat i bl.a. USA, Storbritannien, Tyskland och Österrike. Har publicerat skrifter i militärtekniska ämnen och har medverkat i *Sankt Eriks årsbok* och *Swedish American Genealogist*. Arbetar f.n. med en omfattande studie av Stockholms hattmakarämbete under åren 1650–1750. Av de skrifter som detta studium avkastat kan nämnas *Hattmakare i Stockholm 1650–1750* (1986), *Hattmakarhustrur i Stockholm 1650–1750* (1988), *Hattmakerier i Stockholm 1650–1750* (1992), *Hattmakargesäller i Stockholm* (1994), *Hattmakarämbetet i Stockholm 1650–1750* (1994), *Hattmakarnas låda i Stockholm 1650–1750* (1997).

Henrik Höjer

F. 1968. Doktorand i Historia vid Uppsala universitet. Arbetar på en avhandling om hur statistik formade en nationell självbild i Sverige under 1800-talet. Boken beräknas vara klar hösten 2001. Har vid sidan av forskning publicerat artiklar i bl.a. *Populär Historia*, *Aftonbladet* och *Dagens Nyheter*. Har även medverkat i antologin *I natio-*

